

**HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNİN MÜNASEBETÜ'L-
KUR'AN İLMİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ**

(Bakara Suresi Örneği)

Enayatullah AZİMİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2019

**HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNİN
MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN İLMİ ÇERÇEVESİNDE
İNCELENMESİ**

(Bakara Suresi Örneği)

Enayatullah AZİMİ

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2019

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enayatullah Azimi tarafından hazırlanan “**Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinin Münasebetü'l-Kur’an İlmî Çerçevesinde İncelenmesi (Bakara Suresi Örneği)**” başlıklı bu çalışma 28.06.2019 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Tefsir Bilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....

Üye.....

(Danışman)

Üye.....

ONAY

İmza

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Enayatullah AZİMİ

ÖZET

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNİN MÜNASEBETÜ'L- KUR'AN İLMİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ (Bakara Suresi Örneği)

AZİMİ, Enayatullah

Yüksek Lisans-2019

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOK

Kur'an-ı Kerim muhkem bir nazma sahiptir. Bu mukaddes kitabın nazım ve manasındaki incelikler, münasebetü'l-Kur'an vasıtasıyla ortaya konulmuştur. Münasebetü'l-Kur'an ayetler ve sureler arası benzersiz uyumu ve Kur'an'ı Kerim'in mucizeliğini açıklamaya çalışan ilim dallarının en önemlilerinden birisidir.

Münasebetü'l-Kur'an ilmi, hicri 4. asırda başlayan ve dirayet yoluyla günümüze kadar sistematik bir şekilde devamını sürdüren bir ilimdir. Bu ilim, Kur'an'ın bütünlüğünü sağlama amacını güden bir Kur'an ilmidir.

Biz de bu çalışmamızda münasebet ilminin tarif ve çeşitlerini ele aldık. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a ait Hak Dini Kur'an Dili isimli tefsiri inceleyerek bu tefsirde yer alan ayetler ve sureler arasındaki münasebeti ortaya koymaya çalıştık. Elmalılı'nın bu sahaya sunduğu katkıları farklı başlıklar altında izah etmeye çalıştık. Elmalılı'nın bu konuyla alakalı görüşlerini serdederken öte yandan diğer bazı müfessirlerin bu konuyla ilişkili fikir ve görüşlerine yer verdik.

Kur'an'ı Kerim'in tertip açısından muciz bir kitap olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla kaleme aldığımız bu çalışma, aynı zamanda Kur'an'ın anlaşılmasına mütevazı bir katkı sağlamaya yöneliktir.

Anahtar kelimeler: Elmalılı, Kur'an İlimleri, ayet, sure, münasebetü'l Kur'an, Hak Dini Kur'an Dili, İnceleme.

ABSTRACT

THE STUDY OF THE WISDOM CONNECTIONS OF THE QUR'AN FROM THE TAFSİR OF THE RİGHTEOUS RELİGİON İS THE LANGUAGE OF THE QUR'AN-The Example Of Bakara Surah-

AZİMİ, Enayatullah

Master Degree-2019

Department of Basic Islamic Sciences

Adviser: Asst. Prof. Dr. Fatih TOK

The Holy Quran has a great niche. The verses and the meaning of this sacred book have been revealed through the relevant Qur'an. One of the most important branches of knowledge that tries to explain the unique harmony between the verses and chapters and the miracle of the Qur'an is undoubtedly the Qur'an.

Relevant Qur'anic knowledge is the knowledge that began in hijri 4th century and continues its systematic continuity until today. This science has an important place among the Qur'anic sciences because of its aim to ensure the integrity of the Qur'an.

In this study, we tried to explain the relationship between verses and suras in this tafsir by examining the interpretation of the Right of Religious Qur'an Language by Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. We tried to explain the innovations that Elmalılı brought to this field under different titles. When we talk about the relationship between verses and suras, we tried to explain the connection and harmony of some words in the verses. While Elmalılı's relevant views on this issue, on the other hand, we have included opinions and opinions of some other commentators related to this subject.

This study, which we suggest in order to show that the Quran is a miraculous book in terms of order, is also intended to contribute to the understanding of that book.

Key words: Elmalılı, Theology Of The Qur'an, Verse, Sure, Relative Qur'an, Right Religious Quran Language, Review.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	xi
ÖNSÖZ	xiii
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
II. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	2
III. Kaynakların Değerlendirilmesi	3

1. BÖLÜM

ELMALILI M. HAMDİ YAZIR'IN HAYATI ve ESERLERİ

1.1. HAYATI	5
1.1.1. Yetiştığı Dönem	7
1.1.2. Sosyal ve Siyasî Hayatı	9
1.1.3. İlim Hayatı	11
1.2. ESERLERİ	13
1.2.1. Makaleleri	13
1.2.2. Tercümeleleri	15
1.2.2.1. Metalib ve Mezahib	15
1.2.2.2. İstintac ve İstikrai Mantık	16
1.3. TELİFLERİ	16
1.3.1. Hak Dini Kur'an Dili	16

1.3.2. İrşadü'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf.....	17
1.3.3. Hz. Muhammed'in Dini İslam	18

2. BÖLÜM

MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN İLMİNİN TANIMI, TARİHÇESİ ve TÜRLERİ

2.1.MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN İLMİNİN TANIMI ve İLİŞKİLİ KAVRAMLAR.....	19
2.1.1. Münasebetin Sözlük Anlamı	19
2.1.2. Münasebetin Terim Anlamı	21
2.1.3.Münasebetü'l-Kur'an ile İlişkili Kavramlar.....	22
2.1.3.1.Tanzir	22
2.1.3.2.Mudadde.....	24
2.1.3.3.İstidrad	26
2.1.3.4.Tahallus	27
2.1.3.5.İntikal	29
2.1.3.6.Hüsnü'l-Matlab	30
2.1.3.7.İhtiras	31
2.2.TARİHÇESİ ve HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR.....	33
2.2.1.Münasebetü'l-Kur'an'ı Kabul Edenler	35
2.2.2. Münasebetü'l-Kur'an'ı Reddedenler	36
2.3.ÖNEMİ.....	38
2.4.MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN'IN TÜRLERİ	39
2.4.1.Sureler Arasındaki Münasebet	39
2.4.2.Peş Peşe Gelen Sureler Arasındaki Münasebet.....	40
2.4.3.Farklı Sureler Arasındaki Münasebet.....	42

2.4.2.Sure İçi Münasebet.....	43
2.4.2.1.Surenin Başlangıcı ile Sonu Arasındaki Münasebet	43
2.4.2.2.Surenin Konuları Arasında Münasebet	44
2.4.2.3. Sure ile İsmi Arasında Münasebet	46
2.4.2.4.Ayetler Arasındaki Münasebet.....	47
2.4.2.4.1.Peş Peşe Gelen Ayet veya Ayet Grupları Arasındaki Münasebet... 48	
2.4.2.4.2.Farklı Ayetler Arasındaki Münasebet	49
2.4.2.4.3.Ayet İçi Münasebet	50
2.4.2.5. Kur'an'ın Başıyla Sonu Arasındaki Münasebet.....	52
2.5. MÜNASEBETİ TESPİT USULÜ	54
2.5.1. Münasebeti Tespitte Dikkat Edilecek Hususlar	54
2.5.1.1. Zahirî Münasebet	55
2.5.1.3. Bâtını Münasebet	56
2.5.2. Münasebet Kurma Şartları	57

3. BÖLÜM

ELMALILI TEFSİRİNDE MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN ve BAKARA SURESİ ÖRNEĞİ

3.1. Hak Dini Kur'an Dili	59
3.1.1. Yazılış Amacı.....	59
3.1.2. Eserin Tarihçesi.....	61
3.1.3. Eserin Özellikleri	63
3.2. Tefsirin Münasebetü'l-Kur'an Açısından Değerlendirilmesi	68
3.3. Elmalılı'nın Münasebetü'l-Kur'an Hakkındaki Görüşleri	71
3.4. Sure ile Surenin Münasebeti	73

3.4.1. Peş Peşe Gelen Sureler Arasındaki Münasebet.....	74
3.4.2.Farklı Sureler Arasındaki Münasebet.....	77
3.4.3.Farklı Surelerin Konuları Arasındaki Münasebet	80
3.5.Sure İçi Münasebet.....	81
3.5.1.Sure İle İsmi Arasında Münasebet	81
3.5.2.Surenin Başlangıcıyla Sonu Arasındaki Münasebet	83
3.5.3.Surenin Konuları Arasındaki Münasebet.....	84
3.5.3.1.Ayetler Arasındaki Münasebet.....	86
3.5.3.1. Peş Peşe Gelen Ayetler veya Ayet Grupları Arasındaki Münasebet	87
3.5.3.2. Farklı Ayetler Arasındaki Münasebet	89
3.5.3.3.Ayet İçi Münasebet	93
SONUÇ	96
KAYNAKÇA.....	99

KISALTMALAR

A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
as.	: Aleyhisselam
AÜİF.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CC	: Celle celaluhu
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Edit.	: editör
Hız.	: Hazreti
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicri
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları
M.	: Muhammed
m.	: Miladi
s.	: Sayfa
sav	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ss.	: Sayfalar arası
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
Tahr	: Tahric eden

Terc.	: Tercüme Eden
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
t.y.	: tarih yok
vd.	: Ve diğlerleri
Yay.	: Yayınları
Y.y.y.	: Yayım yeri yok
Y.y.	: Yayımcı yok

ÖNSÖZ

Hamd-u sena sadece ve sadece bütün kâinatın yaratıcısı olan Allah'a, bütün salavatlar onun son elçisi Hz. Muhammed (sav)'e mahsustur. O öyle bir peygamberdir ki dünya ve ahiret saadetini temin etmek amacıyla yüce Allah tarafından kendisine bir hidayet rehberi olarak son ilahi kitap Kur'an verilmiştir. Bu ilahi kitabı ilk tefsir eden de Allah'ın son elçisi Hz. Muhammed olmuştur. Ondan sonra sahabe başta olmak üzere her zaman ve mekâna göre onu açıklamaya gayret eden müfessirler çıkmıştır. Öte yandan Kur'an'ın nazım ve eşsizliğini ortaya koymak amacıyla muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Bu minvalde Yüce Kur'an'ın mucizevi tarafına vurgu yapmakla ayetler ve sureler hatta ayetin kendi içerisindeki bütünlüğünü ortaya koyan Münasebetü'l-Kur'an ilmi gelişmiştir.

Yüce Kur'an'ın incelenen yönlerinden birisi de ayetlerin ve surelerin sıralanışındaki incelikleri ve bunlar arasındaki mana bağlarıdır. Bu hususları ise Münasebetü'l-Kur'an ilmi konu edinmiştir. Dördüncü asırda zuhur eden ve zamanla Kur'an ilimleri arasında yerini alan bu ilim, bazen münasebetü'l-Kur'an, bazen tenasüp ile ilgili kaynaklarda ve genellikle de dirayet tefsirlerinde işlenmiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, bir dirayet tefsiri olan "*Hak Dini Kur'an Dili*" isimli eserinde bu konuya genişçe yer vermiştir. Biz de bu sebeple onun bu tefsirini Münasebetü'l Kur'an açısından incelemenin faydalı olacağı kanaatine vardık.

Çalışmamız, bir giriş, üç ana bölüm ile genel değerlendirmenin yapıldığı sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın önemi, amacı, araştırmada takip ettiğimiz yöntem ve kaynaklar ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Birinci bölümde, Elmalılı'nın hayatı, yetiştiği dönem, sosyal ve siyasî yaşamı, ilim hayatı ile kaleme aldığı eserlerine yer verilmiştir. Söz konusu eserlerin her biri hakkında da kısa bilgiler vermeye gayret edilmiştir.

İkinci bölümde ise, araştırmanın okuyucu tarafından daha kolay ve iyi anlaşılması için münasebet ilmiyle ilgili genel bilgiler vermeye çalıştık. Bu çerçevede münasebet ilminin tanımı, tarihçesi, bu ilim dalına eserlerinde yer veren âlimler, bu ilmi kabul edenler ve etmeyenlerin görüşleri, tenasübün çeşitleri, bu ilimle ilgili bazı kavramların açıklanması ve genel bir şekilde ayetler ve surelerle ilgili münasebete dair bir takım bilgi ve örnekler verdik.

Üçüncü bölümde ise, “*Hak Dini Kur’an Dili*” tefsirinde Hamdi Yazır’ın Bakara suresindeki ayetler ile söz konusu surenin öncesi ve sonrasındaki surelerle olan münasebetine değindik. Hemen ifade edelim ki araştırmamız, bir yüksek lisans tezi olması sebebiyle konuyu Bakara suresi örneğiyle sınırlandırdık. Sonuçta Elmalılı’nın münasebete dair uygulamalarını Bakara suresi bağlamında ortaya koymaya çalıştık.

İncelememizin esnasında ele aldığımız her başlıkla alakalı örnekler göstermeyi kendimize prensip edindik. Ayrıca çalışmamızda zikrettiğimiz ayetlerin meallerini çoğunlukla Diyanet İşleri Başkanlığı’na ait mealden aldık. Elmalılı’nın tefsiri ile ilgili incelemeler söz konusu olduğunda ise doğal olarak onun mealini tercih ettik.

Çalışmamız boyunca benimle sürekli meşgul olup zaman mefhumu gözetmeden bana destek olan saygıdeğer Dr. Öğr. Üyesi Fatih Tok hocama özel teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca çalışmam esnasında değerli fikirleriyle tezimin şekillenmesine yardımcı olan Prof. Dr. Ali Rıza Gül, Prof. Dr. Ali Çelik, Doç. Dr. Ömer Müftüoğlu ve Prof. Dr. Ahmet Kartal hocalarıma, özellikle sahip olduğu orijinal tefsirinden bana yararlanma imkânını sağlayan sayın hocam Dr. Yunus Araz’a, yine farklı seviyelerde maddî ve manevî yardımını gördüğüm diğer hocalarım ile arkadaşlarıma tüm kalbimle teşekkür ediyorum.

Enayatullah AZİMİ

Eskişehir-2019

GİRİŞ

İnsanı yaratan ve bütün âlemi bu önemli varlığın hizmetine sunan yüce Allah, insanı başıboş ve hedefsiz bırakmamıştır. Onu yeryüzünde kendisine halife olarak tayin etmiştir. Ayrıca Allah (CC), insanın yaratılış gayesini kavraması ve uhrevi saadetini kazanması için peygamberler ve onlarla birlikte kitaplar veya sayfeler göndermiştir. Peygamberlere verilen kitaplar Yüce Allah tarafından gönderildiği için belli bir düzen ve insicama sahiptir. Allah Teâlâ bütün yarattıklarına belli bir düzen verdiği gibi beşeriyetin rehberi olan kitabına da bir düzen vermiştir. Kitapların her bir parçası belli bir bütünün parçası şeklindedir. Biz de bu çalışmamızda orijinal hali elimizde bulunan tek kitap olan Kur'an'ın insicamını ortaya koymaya çalışan münasebatü'l-Kur'an ilmi çerçevesinde Elmalılı'nın "*Hak Dini Kur'an Dili*" tefsirini incelemeye çalıştık.

I. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Osmanlı dönemiyle Cumhuriyet dönemi arasında bir köprü mesabesinde olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, bu döneminin yetiştirdiği önemli ilim, fikir ve siyaset adamlarından biridir. Her ne kadar siyasi yönü bulunsu da daha çok mütefekkir bir âlim olarak tanınmaktadır. Muhammed Hamdi Yazır, cumhuriyet döneminin ilk Türkçe tefsirini yazmış ve bu önemli eseriyle tanınmıştır. Bu yüzden söz konusu müfessirin görüş ve fikirleri tefsir ilmi açısından da oldukça önemlidir. Bir dirayet tefsiri kaleme alan Elmalılı, pek çok hususun yanı sıra tefsirinde ayetler ve sureler arasındaki münasebetler üzerinde de genişçe durmuştur.

Elmalılı Hamdi Yazır, eserinde Osmanlı ve cumhuriyet döneminin kültürünü birleştirmeye gayret etmiş ve klasik eserlerden büyük ölçüde yararlanmıştır. Bunun yanında o, tefsirini yazarken sosyal bilimler ve fen bilimlerinden de zaman zaman istifade etmiştir. Tefsirinde hem İslami hem de modern birikimin etkisi açık bir şekilde görünmektedir.

Araştırmamızın konusu "*Hak Dini Kur'an Dili* Tefsirinin Bakara Suresi Örneğinde Münasebetü'l Kur'an İlmi Çerçevesinde İncelenmesi"dir Gördüğümüz kadarıyla Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ile ilgili pek çok araştırma ve sempozyumlar yapılmakla birlikte daha önceden "*Hak Dini Kur'an Dili* Tefsirinin Bakara Suresi Örneği Münasebetü'l-Kur'an İlmi Çerçevesinde İncelenmesi" hakkında

herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu yüzden böyle bir çalışmanın bahsedilen alandaki bir boşluğu dolduracağı ve alana katkı sağlayacağı inancındayız.

Muhammed Hamdi Yazır, eserinde birçok âlim gibi münasebetü'l-Kur'an konusunda titiz davranmış hatta diğer âlimlere göre bu ilmi bir adım daha ileriye götürmüştür. Ancak biz, bir yüksek lisans tezinin taşıması gereken nitelikleri göz önünde bulundurarak, araştırmamızı belli konularla sınırlayacağız. Bununla birlikte konuların çerçevesini çizerken yeri geldikçe farklı müelliflerin düşüncelerine de atıf yapacağız. Öte yandan tefsirin incelenmesine geçmeden önce müfessirin hayatına dair bazı bilgiler verip özellikle onun yetiştiği ortamı ve ilim hayatını tanımaya çalışacağız.

II. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırmamızın temel amacı, Osmanlı'nın son dönemi ile cumhuriyetin kuruluş dönemlerine tanıklık eden ve yazdığı tefsiriyle güçlü ilmi yönünü ispat eden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "*Hak Dini Kur'an Dili*" eserini, münasebetü'l-Kur'an ilmi açısından incelemektir. Münasebet ilmini ele almakla, bir yönüyle yüce Kur'an'ın tahrif edildiği ve onda tutarsızlığın bulunduğu iddialarına karşılık Kur'an'ın çok önemli bir irtibat ve düzene sahip olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaya çalıştık. Araştırmamıza konu edindiğimiz Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde münasebetü'l-Kur'an'ın örneklerini Bakara suresi örneğinde inceledik.

Araştırmamız esnasında takip ettiğimiz yöntemi ise şöyle ifade edebiliriz. Konumuzla alakalı verilere ulaşırken kaynak tarama yöntemini kullandık. Öncelikle çalışmamızın ana kaynağı olan "*Hak Dini Kur'an Dili*" eserin konumuzla alakalı kısımlarını birkaç defa gözden geçirerek, çeşitli notlar çıkardık ve bunları tasnife tabi tuttuk. Elmalılı'nın münasebetü'l-Kur'an'la ilgili görüşlerini, ayet ve sureler hakkındaki değerlendirmelerini tespit edip, onları, klasik kaynaklardaki yorumlarla da karşılaştırmaya çalıştık.

Öte yandan Elmalılı'nın münasebetü'l-Kur'an'a dair yorumlarını ifade ederken her başlıkla ilgili mutlaka onun tefsirinden bir veya birkaç örnek vermeye çalıştık. Bunu yaparken ise, müfessirin ortaya koyduğu ayetler ve sureler arası münasebeti olduğu gibi tasvir etmek istedik. Hatta çoğu zaman onun görüşlerini aynen naklettik ki herhangi bir yorum veya yanlış anlaşılmaya sebebiyet vermeyelim. Yeri geldikçe

de ele aldığımız ayet ve surelerle ilgili diğer müfessir ve âlimlerin görüşlerine de yer vermeye çalıştık.

III. Kaynakların Değerlendirilmesi

Tezimizin temel kaynağını Muhammed Hamdi Yazır tarafından kaleme alınan “*Hak Dini Kur’an Dili*” isimli tefsir oluşturmaktadır. Bununla birlikte Muhammed Hamdi’nin Fransızcadan Türkçeye tercüme ettiği *Metelib ve Mezahib* isimli eserine de ilim hayatına dair görüşlerinden faydalanmak amacıyla başvurulmuştur. Zikrettiğimiz kaynaklarla ilgili olarak tezimizin birinci bölümünde ayrı ayrı başlıklar açarak bilgi verdiğimizden dolayı ayrıca burada bilgi vermeye ihtiyaç duymuyoruz.

Zemahşerî, Razî, Ebu Hayyan, Bika’î gibi birçok müfessir, Kur’an’ın mana ve hedeflerini doğru bir şekilde anlayabilmek için münasebetü’l-Kur’an ilmi üzerinde durmanın gerekli olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte bu alanla ilgili çok az sayıda araştırma yapıldığını görüyoruz. Tespitlerimize göre Elmalılı’nın tefsiri üzerine 3 kitap, 95 yüksek lisans ve doktora tezi ve 40’ı aşkın makale ve 57 sempozyum gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte bizim tezimizle benzerliği olan tek bir çalışma vardır. Söz konusu çalışma ise, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Prof. Dr. Ömer Çelik danışmanlığında Yıldırım Yalçın tarafından hazırlanan “*Elmalılı’nın ‘Hak Dini Kur’an Dili’ İsimli Tefsirinde Sureler Arası Tenasüp ve İnsicam*” isimli yüksek lisans tezidir. Zikredilen çalışma, isminden anlaşılacağı üzere Elmalılı’nın, Kur’an-ı Kerim’de yer alan 114 surenin sırasıyla birbirleri arasındaki münasebeti hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Biz ise Elmalılı tefsirinin münasebatü’l-Kur’an açısından değerlendirilmesi gereken diğer hususiyetlerini de (ayetler arası, ayet için, sure içi münasebeti vs.) ele almaya çalıştık. Bu araştırma bir yüksek lisans çalışmasının sınırlarını aşabileceği için de konuyu Bakara suresi örnekleğiyle sınırlandırdık.

Araştırmamızda münasebet ve tenasübün çeşitleri ile ilgili bilgi verirken, Zemahşerî’nin *el-Keşşaf an Hakaiki’t-Tenzil ve Uyuni’l Ekavi’l fi Vücuhi’t- Tavi’l*, Razi’nin *el-Tefsirü’l-Kebir (Mefatihü’l- Gayb)*’ından, Ebu Hayyan’ın *el-Bahru’l-Muhit*’inden, Zerkeşi’nin *el-Burhan fi Ulumi’l Kur’an*’ından, Abdülmüteal Saidi’nin *en-Nazmu’l-Fenniyyu fi’l-Kur’an*’ından, Suphi Salih’in *Mebahis Fi Ulumi’l-Kur’an*’ından ve daha nice eserlerden istifade ettik. Ayrıca bu çalışmada bir kelimeyi

farklı dillere olduğunu kanıtlamak amacıyla Farsça diline ait olan Amit sözlüğü ve Muin isimli sözlüklerden da yararlandık. Tezimizin ana bölümünde ise doğal olarak temel kaynağımız *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri olmuştur. Ayrıca zaman zaman yapılan sempozyumlarda sunulan tebliğlerde, makalelerden ve ansiklopedi maddelerinden de istifade etmeye çalıştık.

Sonuç olarak araştırmamızın hem son yüzyılın önemli müfessirlerinden Elmalılı hakkında yapılan çalışmalara hem de münasebetü'l-Kur'an alanındaki çalışmalara az da olsa bir katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI M. HAMDİ YAZIR'IN HAYATI ve ESERLERİ

Hak Dini Kur'an Dili isimli eseri incelemeye geçmeden önce müfessirin hayatı, yetiştiği dönem, sosyo-kültürel ve siyasi çevre hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. Çünkü her müellif düşünce dünyasını yaşadığı çağın ve yörenin şartları ışığında oluşturmaktadır.

1.1. HAYATI

Osmanlı devletinin son dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ise ilk dönemlerinde yaşayan Elmalılı M. Hamdi Yazır, 1878 yılında Antalya'nın Elmalı ilçesinde dünyaya gelmiştir.¹ Aslen hoca olan babası Numan, Burdur'un Gölhisar ilçesinin ve Yazır köyündendir. Küçük yaşta Elmalı'ya gelerek tahsilini Elmalı'da tamamlamış ve Şer'iyye mahkemesinin başkâtibi olarak vazife icra etmiştir. Annesi Elmalı âlimlerinden Esad Mehmet Efendi'nin kızı Fatma hanımdır.² Elmalılı, büyük babası Mehmet Efendi, onun babası Bekir Efendi, onun da babası Bedrettin Efendi olmak üzere ilmiye sınıfına mensup bir aileden gelmektedir.³

Hamdi Yazır, ilk eğitimini ailesinden aldıktan sonra Elmalı köyündeki ilkokul ve ortaokula devam etti. Kur'an-ı Kerim hıfzını ailesinden habersiz bir şekilde, kendi başına gerçekleştirdi. Bu süreçte annesi Fatma Hanım'ın büyük desteği oldu.⁴ Hafızlığını tamamladıktan sonra Arapça, Feraiz ve fıkha ait önbilgileri okudu.⁵ On beş yaşından sonra eğitimine İstanbul'da devam etti. Ona aracı ve vesile olan, dayısı Mustafa Sarılar olmuştur. Elmalılı, İstanbul'a yerleştikten sonra, küçük Ayasofya'da eğitim görmeye başladı.⁶

¹ Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yay., Ankara, 1991, s. 2.

² Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. I, Yenda Yay., İstanbul, t.y., s. 29; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 2.

³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 2.

⁴ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 2; Hüsrev Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 318.

⁵ İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 169.

⁶ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 3; Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", TDV Yay., İstanbul 1995, s. 57.

Eğitimine tek bir hocayla devam etmek istemeyen Hamdi Yazır, medrese medrese hoca bulmak amacıyla gezdi ve sonunda Beyazıt Camii'ndeki Kayserili Hamdi Efendi hocayı seçip onun yanında ders almaya başladı. Hocasıyla arasında çok iyi bir diyalog geliştikten sonra hocası tarafından ona "küçük Hamdi" lakabı verildi. İlim seviyesinin çok ileride olduğu için hocaları tarafından eğitim seviyesine göre dersler verilmeye başlandı.⁷ Bu dönemden sonra bir yandan ders öğrenmeye bir yandan da kendisi ders vermeye başladı. İlme doymak bilmeyen Hamdi Yazır, açlığını öğrenim hayatının her aşamasında göstererek ne ders hocalığından ne de hukuktan vazgeçebildi. Girdiği bir sınavı başarıyla tamamlayarak 1906 yılında Beyazıt dersiamı oldu. Ardından hukuk fakültesini bitirerek bir altın madalya ve beratla ödüllendirildi.⁸

Rivayet edildiğine göre, Yazır, üç veya dört ay içerisinde Fransızca'yı öğrenmiştir. Kendi kayıtlarına göre ise, kanun-i esası ve Mehakim-i Şer'iyye kanunu esbabı mucibe mazbatalarını yazarken, Fransızca'yı kendi kendine kırk günde öğrenmiştir.⁹ Dayısının çocukluğuna dair söylediklerine bakılırsa onun üstün yeteneklere sahip olduğu, kıvrak zekâsının, işlek muhakemesinin, daha çocukken belli olduğu ve her alanda arkadaşlarını aştığı anlaşılmaktadır. Çok okuması, çabuk öğrenmesiyle herkesi hayrete düşürdüğünü, ilgi alanlarının çok geniş olduğunu da onu anlatan cümleler arasında zikretmektedir.¹⁰

Hamdi Yazır'ın medrese eğitimi Arapça temeli üzerine olduğu için Arapça'yı çok iyi bilmektedir. İstanbul'da okuyan bir Arap öğrencisi Hamdi Yazır'ı Arap sanmış ve şöyle demiştir: "Hamdi Efendi Türkçeyi ne güzel öğrenmiş" bu cümle Elmalılı Hamdi'nin Arapça seviyesinin çok üstün olduğunun bir kanıtıdır.¹¹ Fakat Arapçayı iyi bilen Elmalılı, Arapçayla yetinmeyerek, şiir dili olarak kabul edilen Farsçayı da öğrenmiştir.¹² Tahsili sırasında Bakkal Arif Efendi ve Sami Efendi'den hat derslerine devam etmiş ve icazetname almıştır. Yazır, kendi çabalarıyla edebiyat, felsefe ve musiki öğrenmiştir.¹³ Hamdi Yazır, 1904'te ruus imtihanını kazanarak Mektebi

⁷ Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 319; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 4; Süleyman Hayri Bolay, "Bir Filozof Müfessir Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 125.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, C. II, Bilmen Yay., İstanbul, 1974, s. 786-787.

⁹ Ersöz, "Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 170.

¹⁰ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 3.

¹¹ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 6.

¹² Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Âlimler*, Cihan Yay., İstanbul, 1987, s. 242; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 6.

¹³ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57; Subaşı, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 323.

Nuvvab'a girmiş buradan birincilikle mezun olarak kadı icazetnamesi almaya hak kazanmıştır.¹⁴

Hamdi Yazır, çağdaş ilim ve medeniyet seviyesine ulaşılması amacıyla meşrutiyet idaresini şiddetle savunmaya başlamış ve o zamanda bu görüşü savunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye olmuştur. Yazır, Avrupai bir meşrutiyet yerine İslam'a uygun tarzda bir meşrutiyet geliştirmeye çaba sarf etmiştir.¹⁵

Hamdi Yazır, adları Ahmet Muhtar, Numan, Fitnat ve Hamdun olmak üzere dört çocuk babasıdır.¹⁶ *Hak Dini Kur'an Dili* eseriyle meşhur olan Hamdi Yazır, yeğeninifadesiyle iri yarı, siyah saçlı, çok heybetli, orta boylu, geniş göğüslü, beyaz tenli, pırıl pırıl kara gözlü, yakışıklı bir zattı. Hamdi Yazır, 27 Mayıs 1942 yılında 64 yaşında kalp yetmezliği rahatsızlığından dünyadan ahirette intikal etmiş ve Sahrayı cedid mezarlığına defnedilmiştir.¹⁷

1.1.1. Yetiştığı Dönem

Elmalılı, 1878-1942 yılları aralığında yaşamıştır. Onun yaşadığı dönem Osmanlı devletinin son ve en sıkıntılı dönemidir. Batı, sanayi ve ekonomi devrimini gerçekleştirmiş ve her açıdan rahat bir seviyeye yükselmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı Devleti için iki büyük sorun ortaya çıkarmıştır. Birincisi, o dönem itibariyle Osmanlı Devletinin sanayi alanında geri kalmış ve iktisat yönünden de çok zor duruma düşmüştür. Diğeri ise Osmanlı Devleti, içinde birçok milleti barındıran büyük bir imparatorluk olduğu için ulus devlet akımından etkilenmiştir. Hamdi Yazır'ın yaşadığı bu dönemde, Avrupa ile Osmanlı arasında da çeşitli problemler ortaya çıkmıştır.

Elmalılı'nın yetiştığı dönemde, Osmanlı devletinde modernleşen ve güçlenen Batı'yı yakalama çabaları ile İslam dini önemli gündem maddeleri olmuştur. Bir yandan İslamiyet'in getirdiği değerler, ıslahat hareketlerinin, ilerlemenin, kalkınmanın muharrik gücü, menşei, mesnedi, teşvikçisi gibi sunulurken, diğeryandan modernleşmeye ket vurmaı muhtemel dini ilkeler, değişmeyi zorlaştıran ilkeler gerilere doğru itilmeye çalışılıyordu. Genellikle paralel, ama zaman zaman ters istikametlerde giden bu iki yöneliştendir birincisi bugün "İslam uyanışı, tecdit, ihya, ıslah

¹⁴ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57.

¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 9.

¹⁶ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 18.

¹⁷ Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 11; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler ve Kişiler*, C. II, Kitabevi Yay., İstanbul, 1987, s. 520; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 16-17.

hareketleri” dediğimiz olgulara hayatiyet kazandırırken, ikincisi de İslam dünyasını laik, seküler, din dışı siyasî ve sosyal yapılarla yüz yüze gelmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸

Hamdi Yazır’ın yaşadığı dönem Osmanlı devletinin gündend güne iç ve dış etkenler dolayısıyla erimesi, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu durum, Batının gelişmesi Müslümanları ciddi arayışlara sürüklemiştir. Batı, müslüman milletlerin arasına Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık gibi akımları dâhil ederek İslam âlemini parçalamaya çalışmıştır.¹⁹

Osmanlıdaki bu kötü gidişi önlemek amacıyla o dönemde hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve 1917 tarihli Aile Hukuk Kararnamesi hem Osmanlı hem de İslam hukuku açısından değerli çalışmalardır. Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşanan kanunlaştırma hareketlerinde dikkat çekici yön şu olmuştur. Anadolu ve Rumeli için tek mezhebi uygulamak isteyen Osmanlı devleti, Mecelle’de görüldüğü Hanefi mezhebinin içtihatlarını şiddetli bir şekilde savunmuştur. Ama karşı karşıya kalınan hukuki problemlerin tek mezhebin hükümleriyle çözümünün yetersizliği, gerekse Osmanlı toplumunda var olan fikir cereyanının farklı istekleri ve kanunlaştırma çabalarının yönünün hem diğer mezheplere ve hem de yabancı kanunlara çevrilmesine sebep olmuştur.²⁰

Öte yandan Elmalılı M. Hamdi Yazır, Osmanlı devletinin Tanzimat’la karşı karşıya kaldığı bir dönemde hayatı sürmüştür. Elmalılı, toplumda yaşanan olumsuzlukların karşısında duyarsız kalmamıştır. Sahip olduğu ilmin kendisine yüklediği sorumluluk duygusunun farkında olmuş ve söz konusu olumsuzlukların giderilmesi için çaba sarf etmiştir. Devletinden resmi sorumluluk alıp ilmi çalışmalar yaparak insanları aydınlatmaya çalışmıştır.²¹

Batılılaşma, Cumhuriyet döneminde devletin resmi ideolojisi haline gelmekle birlikte Osmanlı’da meydana gelen içtimai bölünme ve diğer olumsuzluklar da cumhuriyet dönemine yansımıştır. Bu şekilde eğitimleri, kültür alanları, dünya görüşleri ve hayat tarzları tamamen değişik iki aydın tipi ve onları izini süren iki nesil ortaya çıkmıştır. İşte Hamdi Yazır, cumhuriyet devrinde Doğu medeniyetini ve 14

¹⁸ İsmail Kara, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Halifelik”, *Elmalılı Sempozyumu*, TDV Yay., Ankara, 1993, s. 253.

¹⁹ Mehmet S. Aydın, “Fazlurrahman ve İslam Modernizmi”, *İslami Araştırmalar*, C. IV, S. 4, 1990, s. 275.

²⁰ Gürkan Menderes, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Konya, 2005, s. 213.

²¹ Gürkan, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, s. 214.

asırlık İslam kültürünü temsil eden “Medrese İlimleri” ile Batı medeniyetinden gelen ve iki asırlık seküler kültürü temsil eden “Mektep Fünunu” arasında bir köprü vazifesi görmektedir. O, *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirini işte böylesi bir zamanda yazmıştır.²²

1.1.2. Sosyal ve Siyasî Hayatı

Elmalılı M. Hamdi Yazır, sosyal ve siyasî yönü güçlü olan bir kişiliktir.²³ 1904’te ruus sınavını kazandıktan sonra artık sosyal hayatın içine girmiştir. Elmalılı, devlete hizmet etmek maksadıyla hukuk fakültesinden kadılık unvanını almayı başarmıştır. Hamdi Yazır, Osmanlıyı çağdaş ve medeniyet seviyesine ulaştırmak maksadıyla özel gayretler sarf etmiştir. Bu bağlamda o, Avrupa kaynaklı bir meşrutiyet yerine İslam’a uygun bir meşrutiyeti geliştirmek için çalışmıştır. Bu faaliyetleri dolayısıyla 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilk meclisine Antalya milletvekili olarak girmeyi başarmıştır.²⁴ Anayasanın tadil çalışmalarında önemli rol oynamıştır.²⁵ Ayrıca Elmalılı, II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesine rıza göstermeyen zamanın fetva emini Nuri Efendi’yi ikna etmiş ve kendisi müsveddeyi yazmak suretiyle bir fetva çıkarmıştır. Resmi vazifeli olmadığı halde bu konuda oldukça etkili olmuştur.²⁶

Hamdi Yazır, milletvekili ve nazır olmak suretiyle bir süre siyasete girmekle birlikte kendisini siyasî akımlara kaptırarak ilimden uzaklaşmamıştır. Fakat bu kısa siyasi hayatında II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesine rol oynadığından dolayı âlimler arasında tartışmalara neden olmuştur. Hamdi Yazır’ın bu yaklaşımına dair farklı görüşler öne sürülmüştür. Elmalılı’nın fetva işine neden girdiğine dair yapılan tartışmalar hakkında yeğeni Paksüt: “dayısının böyle bir durumla itham edilmeden önce dönemin şartlarının, olayın neden ve sonuçlarının iyi bir şekilde değerlendirilmeye tabi tutulması gerektiğini savunarak, Elmalılı’nın bu müsveddeyi hazırlamasının, padişahın ölümden kurtarılması, memleketin karışıklığa sokulmaması ve meclisin kapatılmasını önlemek gibi nedenleri olduğunu savunmaktadır.²⁷ Dönemin fetva emininin de bu yönde bir açıklaması olmuştur. O, Abdülhamid’in tahttan indirilmesine dair fetvaya rıza gösterdiği takdirde, Abdülhamit’in öldürülmeyeceği ve

²² Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, *DİA*, C. XV, TDV Yay., İstanbul, 1997, s. 153.

²³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, s. 608; Gürkan, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, s. 214.

²⁴ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 57.

²⁵ Gürkan, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, s. 215; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, s. 608; Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 57; Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 170.

²⁶ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 57.

²⁷ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 7.

sadece tahttan indirileceğine dair İttihat ve Terakki tarafından tehdit edildiklerini belirtmiştir.²⁸

Elmalılı okuma ve öğrenmeyi aşırı derecede sevdiğinden dolayı okumaktan da öğretmekten de büyük bir zevk almıştır. Onun her zaman için öncelikli mesleği hocalık olmuştur. Hamdi Yazır, gençlik döneminde ilk olarak Şeyhülislamlık Mektebi kaleminde görev üstlenmiştir. Ayrıca meşrutiyet idaresinin faydalarını anlatmak amacıyla kurulan heyette de bir müddet çalışmıştır. Hamdi Yazır, öğretim hayatına dersiamlık yaparak başlamış, Süleymaniye Medresesi'nde mantık, Medresetü'l Mütahhasisinde Usul-i fıkıh, Mülkiye Mektebi'nde vakıf hukuku dersi ve Mekteb-i Kuzat ile Mekteb-i Nüvvab'a Fıkıh dersi okutmuştur. 1915-1917 yıllar arasında muhatap olarak huzur derslerine katılmıştır.²⁹

1918 yılında inşa edilen Daru'l Hikmeti'l-İslamiye'de, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır aza olarak çalışmış, ardından da bu kurumun başkanlığına getirilmiştir. Birinci dünya savaşından sonra kurulan Damat Ferit Paşa hükümetinde görev almıştır. Önceden bu görevi kabul etmeyen Hamdi Yazır, Padişah'tan yazılı emir gelince görevi kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Damat Ferit Paşa'nın 1. ve 2. hükümetlerinde bugün vakıflar bakanlığı olarak bildiğimiz şubede vakıf nazırı olarak görev almıştır.³⁰ Bu görevdeyken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir.³¹

Elmalılı 15 Eylül 1919 yılında ayan (senatörlük) heyeti üyeliğine tayin edilmiş, ilmi rütbesi de Süleymaniye müderrisliğine yükseltilmiştir.³² Damat Ferit Paşa'nın hükümetinin zevalinden yani Osmanlı'nın ortadan kaldırılıp yerine Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Elmalılı, Ferit Paşa kabinesindeki görevi dolayısıyla, Milli mücadele aleyhine bu kabinelerin verdiği kararlardan sorumlu tutularak, gıyabında idam olmasına hükmedilmiştir. Hamdi Yazır, Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürülmüş, kırk gün tutuklu olarak kalmıştır. Yazır, mahkemede savunmasını kendisi yapmış ve bu süreden sonra aklanarak serbest bırakılmıştır.³³ Bir başka iddiaya göre ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olması sebebiyle suçsuz bulunmuş ve İstanbul'a

²⁸ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 8.

²⁹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57.

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 29; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57; Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 8-9.

³¹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57; Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 170.

³² Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 320; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşünce: Metinler ve kişiler*, I, s. 519.

³³ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 10-11; Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 11; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, s. 520.

geri dönmüştür.³⁴ Fakat ders verdiği medreseler kapatılınca artık İstanbul'da inzivaya çekilmiştir. Camiye gitmek dışında vefatına kadar evinden çıkmamıştır.³⁵

1.1.3. İlim Hayatı

Elmalılı, özellikle ilmi yönü ön plana çıkan bir şahsiyettir. O, temel İslam bilimleri alanındaki derin birikimi yanında felsefe, kelam ve tasavvuf alanında da söz sahibidir. Onun dil ve sanat alanındaki kabiliyetini de göz ardı etmemek gerekir. Elmalılı'nın çeşitli kitapları tercüme etmesi ve hat alanıyla ilgili ortaya koyduğu eserler bunun bir göstergesidir.³⁶

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, farklı alanlarda yaşanan sıkıntılarla birlikte yoğun olarak fikri tartışmalar da yaşanmakta idi. Elmalılı da dönemin bu fikrî ve ilmî bereketinden istifade etmiştir. O, muhafazakâr çizgide bir mütefekkir âlim olmakla birlikte kendi döneminin diğer düşünce akımlarını da yakından takip etmiştir. Onun, *Hak Dini Kur'an Dili* eserinin başında kaydettiği şu sözleri onun dünya görüşü ve özgüvenini göstermesi açısından dikkat çekicidir:

“Ben halis Anadolu, öz Oğuz, Yazır Türküyüm. On beş yaşında İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim, ne Türkistan'a ne İran'ı gördüm ne Pakistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanı öğrendim. Yazır'ın Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapçadan, Divan-i Lügat Türk'ten öğrendim. İran'dan çıkan yünden, Avrupa'da bükülen ipten, Türk tezgâhında dokunan halıyı Türk tanıdım. Bir binanın mimarisinin Türk olması için bütün kerestesinin yerli olması lazım değil diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrikalının değil, bizim altınımız dedim”.³⁷

Hamdi Yazır, İslam ümmetinin içtimai vicdanının yok olmasının çok büyük felakete neden olacağını ve kurtuluşun Avrupa'yı kendi içimizde eritmekle, kendi değerlerimizi korumakla mümkün olacağını ısrarla belirtmiştir. Yazılarında İslam âlemini Avrupalılaştırmanın affedilmez bir hata olduğunu ifade etmiştir. Hatta *Metalib ve Mezahib* isimli eseri bu amaçla Fransızcadan Türkçeye tercüme etmiştir.³⁸

³⁴ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 58.

³⁵ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, s. 520; Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 11-15.

³⁶ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 17.

³⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 17-18.

³⁸ Paul Janet, Gabriel Seailles, *Metalib ve Mezahib*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul, 1978, s. XXX (30).

Hamdi Yazır, İslami ilimlere vakıf olmasının yanında pozitif ilimler sahasında da derin ve güçlü bir birikime sahipti. O, dini, kendi istekleriyle iyilikte bulunacak insanları yetiştiren bir eğitim müessesesi veya tabiatta gözlenen zorluk ve baskılara rağmen insanları yükseltecek olan bir hürriyet yolu olarak görmekteydi.³⁹

Kendini içtihad ehliyetli gören Elmalılı, fıkıh ve usul-i fıkıh sahasında derin bir ilmî birikime sahipti. Ona göre delilleri ve illetlerini kavramadan hükümleri ezberlemek fıkıh bilmek anlamına gelmez. O, fıkıh bilmenin en aşağı derecesini de “mensus bir illetin tatbikinden ibaret tahkik” olarak görmektedir. Müslümanların meseleleri çözmek için mucize beklememelerini, bunları ilim sahibi insanların içtihadıyla halletmeleri gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Bunun usulünü de şöyle izah etmektedir: Müslümanların İslami esaslara dayanmayan kanunlara boyun eğmesi zor olduğundan ihtiyaç duyulan kanuni düzenlemeler, mutlaka İslam hukuk felsefesine göre hazırlanmalıdır. Bunu hazırlamak için de uzman âlimlerden bir heyet oluşturulmalıdır. Heyetler, öncelikle Hanefi fıkından başlayıp cem ve telif yapmaları, kanun haline düşecek uygun hükümleri hangi mezhepte olursa olsun almaları, hiçbir mezhepte bulunmayan meselelerin hükmünü Avrupa kanunundan değil de usul-i fıkhıtan içtihat yoluyla bulmaları gerekmektedir. Öte yandan bu ameliye mezheplerin telfiki olarak anlaşılmalıdır.⁴¹

Elmalılı, farklı düşünceleri incelemiş, gerektiğinde tenkit etmiş ve böylece de muhtelif görüşlerin meydana çıkmasına ve İslam düşüncesinin canlanmasına katkı sağlamıştır. Öte yandan onun özellikle Allah'ın varlığına dair delilleri materyalist, pozitivist ve evrimci fikirleri reddeden bir yaklaşım tarzı öne sürmesi, peygamberliğe felsefi temeller bulmaya çaba sarf etmesi, itikadi konularla ilgili yeni yorumlar ortaya koyması, onun başarılı bir İslam düşünürü olduğunun bir göstergesidir.⁴²

Elmalılı, mütefekkir ve ilim adamlığı vasfını daima korumuş, siyasete girdiği, milletvekili ve bakan olduğu dönemlerde de ilimden uzaklaşmamıştır.⁴³ Yazır, ilim

³⁹ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 58; Subaşı, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, s. 321.

⁴⁰ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 58; İbrahim Çalışkan, “Muhammed Hamdi Yazır'ın Hukukçuluğu”, *Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 194.

⁴¹ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 59.

⁴² Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 59-62.

⁴³ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 58-59.

sahasında ilgisi, isteği ve samimiyeti sebebiyle kendisi Meclis'te, "ilmiye sınıfının nasiye-i paki, medar-ı iftihar" övgüsüyle takdim edilmiştir.⁴⁴

Yazır, bir meşrutiyet düşünürü olarak gerek Osmanlı döneminde gerekse cumhuriyet döneminde dini, içtimai, felsefi ve hukuki meseleler üzerinde derin bir şekilde düşünmüş ve bunların bir kısmına yeni sayılabilecek çözüm yolları getirmiştir. Elmalılı yenilikçiliğini muhafazakârlığıyla bağdaştırmayı başarmış, orijinal görüşler ortaya koymuş ve bunları da yazdığı teliflerinde dile getirmiştir.⁴⁵

1.2. ESERLERİ

Elmalılı'nın, 1. Dünya savaşından sonra kurulan hükümetlerde görev üstlenip siyasete girmiş olması daha fazla ilmi çalışma yapmasını engellemiş olsa da, geride bıraktığı eserler ve öne sürdüğü düşünceler günümüzde hala güncelliğini korumakta ve İslam düşüncesinde önemli bir yer işgal etmektedir.⁴⁶ Onun çeşitli alanlarda eserler kaleme aldığını görüyoruz. Telif, tercüme ve makalelerden oluşan eserlerinden bir kısmı basılmış ve kütüphanelerdeki yerini almıştır. Eserlerinden bir kısmı henüz basılmamışken, bazı eserlerini de tamamlayamadan vefat etmiştir. Şimdi bunların her birine kısaca değinmeye çalışacağız.

1.2.1. Makaleleri

Dönemin dergileri sayılan *Beyanü'l-Hak*, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşad* ve *Ceride-i İlmiye* isimli mecmualarda farklı konularla alakalı Hamdi Yazır'ın 70'i aşkın makalesi yayımlanmıştır.⁴⁷ Özellikle İslamiyet ve Hilafet, Mecelle, siyaset, donanmaya yapılacak bağışın zekât yerine geçip geçmeyeceği, Hilal'in görülmesi, İslam'ın terakkiye engel olup olmadığı konularının işlendiği makaleleri onun fıkhi düşüncesine ışık tutması açısından önemlidir.⁴⁸ Elmalılı'nın bazı makaleleri Cüneyt

⁴⁴ Vakkasoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Âlimleri*, s. 13.

⁴⁵ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 58-59.

⁴⁶ Gürkan, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", s. 516.

⁴⁷ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 172; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, s. 520.

⁴⁸ Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", s. 218.

Köksal ve Murat Kaya tarafından hazırlanmış ve 1997 tarihinde Kitabevi tarafından İstanbul'da basılmıştır.⁴⁹

Hamdi Yazır'ın bu makaleleri derginin ilk sayısında başlayıp 88. sayısına kadar devam etmiştir. Beyanü'l-Hakk'ın ilk sayısındaki makalesi, Asır suresinin tefsiri mahiyetindeki Saadet-i ebediyedir.⁵⁰ Elmalılı'nın Ceride-i İlmiye dergisinde ise 1918 tarihli 41. sayısında yayımlanmış olan Tevbe başlıklı tek bir makalesi yayınlanmıştır.⁵¹

Yazır'ın bu makalelerindeki temel amacı, milleti dini konularda bilgilendirmek, imanını güçlendirmek ya da güncel meselelerde kendi düşüncesini ortaya koymaktır. Öte yandan Elmalılı döneminin güncel konularıyla da ilgilenmiş ve bunlarla alakalı görüşlerini ortaya koyduğu makaleler de kaleme almıştır. Elmalılı yazdığı makalelerinde çeşitli unvanlar kullanmıştır. Bunlar şöyledir: Küçük Hamdi, Elmalılı küçük Hamdi, Dersiam Mülazımlarından Küçük Hamdi, Daru'l Hikmeti'l-İslamiye Fıkıh Encümeni üyelerinden Muhammed Hamdi, Nüvvab mektebinde Fıkıh öğretmenlerinden Elmalılı Küçük Hamdi, Süleymaniye medresesinde ve Kuzat medresesinin öğretmenlerinden Muhammed Hamdi.⁵²

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın basılmamış eserleri ise şunlardan ibarettir:

1. Mantık-ı İstintaç ve İstikra⁵³
2. Huccetullhı'l-Baliğa Tercümesi.⁵⁴
3. Usul-ü Fıkha dair bir eser.⁵⁵

4. Yarısı tamamlanmış bir hukuk Kamusu.⁵⁶ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirine başlamadan önce Prens Abbas'ın teşvikiyle Kamus yazmaya başlamış ama tefsire başlaması sebebiyle bunu yarım bırakmıştır.⁵⁷

5. Bir kısmı eksik divanı⁵⁸

⁴⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır: *Makaleler*, C. I-II, Kitabevi Yay., İstanbul, 1998; Nesimi Yazıcı, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 31-32.

⁵⁰ Yazıcı, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", s. 26.

⁵¹ Sadık Eraslan, "Şeyhülislam Kurumu ve Ceride-i İlmiye", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara, 1989, s. 200.

⁵² Yazıcı, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", s. 29-30.

⁵³ Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 322; Ebül'Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 246.

⁵⁴ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 173; Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 322.

⁵⁵ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 173.

⁵⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, s. 246; Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirindeki Özellikleri", s. 173; Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 322.

⁵⁷ Nazif Öztürk, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 337.

⁵⁸ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 173.

Hamdi Yazır'ın makalelerinin hepsinin ismini burada zikretmesek de onun farklı alanlarda makale yazarak görüş ve düşüncelerini ortaya koyduğunu ifade etmeliyiz.

1.2.2. Tercümelere

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, makaleler ve telifleri yanında Batıda telif edilen bazı kitapların tercümesini yaparak İslam ümmetine önemli bir manevi servet kazandırmayı başarmıştır. O, kısa zamanda öğrendiği Fransızcayla bazı önemli kitapları Türkçeye tercüme ederek ilim dünyasının hizmetine sunmuştur.

Hamdi Yazır'ın tercüme ettiği eserlerden biri “*Metalib ve Mezahib*” isimli eserdir. Bu eser, Fransız felsefe tarihçisi Paul Janet ve Gabriel Sealles'in birlikte kaleme aldığı bir eserin tercümesidir. Hamdi Yazır'ın tercüme ettiği bir diğer kitabı ise, ‘*İstintaç ve İstikrai Mantık*’tır. Bu eserin aslı İngilizcedir fakat Gabriel Compayre tarafından 1875 yılında Fransızcaya çevrilmiştir. Hamdi Yazır, Süleymaniye Medresesinde hoca olduğu dönemlerde Fransızcadan Türkçeye çevirmiş ve öğrencilerine okutmuştur.⁵⁹ Hamdi Yazır'ın çevirme niyetinde bulunduğu diğer bir kitap ise, Şah Veliyullah Dehlevi'nin *Huccetullhı 'l-Baliğa* isimli eseridir. Maalesef Yazır'ın bu kitabı çevirmeye ömrü vefa etmemiştir.

Aşağıda Elmalılı'nın tercüme ettiği iki eser hakkında biraz daha detay bilgi vermek istiyoruz.

1.2.2.1. Metalib ve Mezahib

Elmalılı, Fransa'nın Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih profesörlerinden Paul Janet ile aynı fakültenin hocalarından Gabriel Sealles'in 1887'de neşrettikleri *Historire de la Philosophia les problems et les Ecoles* isimli eserini “*Metalib ve Mezahib*” ismiyle Fransızcadan Türkçeye tercüme etmiş ve çevirdiği bu eser 1925 yılında da yayınlamıştır.⁶⁰

Eserde çevirdiği dipnotlar, kitabın başına yazdığı önsöz ve yaptığı tahliller, adeta Elmalılı Hamdi Yazır'ın bir filozof olduğunu düşündürmektedir.⁶¹

⁵⁹ Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 172.

⁶⁰ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 13.

⁶¹ Gürkan, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, s. 217.

1.2.2.2 İstintac ve İstikrai Mantık

Yukarıda zikrettiğimiz üzere bu eserin aslı İngilizce dilinde ve İngiliz filozoflarından olan Alexander Bain isimli kişiye ait bir kitaptır. Söz konusu eser 1875 yılında Gabriel Compayre Fransız'lı filozof tarafından Fransızca dilinde çevrilmiştir. Hamdi Yazır, Süleymaniye medresesinde hocalık yaptığı yıllarda Fransızca dilini bilmesi sebebiyle ve Batı düşüncesini tanımaya meyyal olmasından dolayı İngilizceden Fransızcaya tercüme edilen bu eseri Türkçeye tercüme etmiş ve öğrencilerine ders notu olarak vermiştir. Fakat hemen belirtelim ki Yazır'ın bu önemli eseri basılmamıştır.⁶²

1.3. TELİFLERİ

1.3.1. Hak Dini Kur'an Dili

Osmanlı yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türklerin kullandığı milli yazı Osmanlıca kaldırılmış ve Latinceye geçilmiştir. Böylece Türk milletinin âlimi de ve âlim olmayanı da harf devriminden sonra aynı seviyeye düşmüş ve kimse kimseye hiçbir şey öğretemez duruma gelmiştir. Elmalılı da o dönemin âlimlerinden olduğu için o da aynı durumla karşı karşıya kalmıştır.

Cumhuriyetin kurulduğu zamanlarda meydana gelen dini boşluğun Türkiye Büyük Millet Meclisinde, tefsirlerin ve hadislerin Latin harflerine tercüme edilmek suretiyle telafi edilmesi gündeme gelmiştir. Bu meseleye dair tartışmalar sonunda TBMM'de, bir Kur'an meali ile bir tefsir kitabının yazılması kararı alınmıştır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından bu iki eserden meal çalışması Mehmet Akif'e, tefsir çalışması ise Elmalılı'ya teklif edilmiştir.

Hamdi Yazır, başlangıçta bu görevi üstlenmekten kaçınsa da daha sonra tefsir çalışmasını kabul etmiştir. Merhum Mehmet Akif, Kur'an mealini ilk başta üstlenmiş fakat sonradan ortaya çıkan bazı sebeplerden dolayı bu görevden ayrılmıştır. Dolayısıyla her iki görev de Elmalılı'ya kalmıştır.

Hamdi Yazır, 1926 yılında başladığı tefsir çalışmasını on iki yıldan sonra 1938 yılında tamamlamıştır. Hamdi Yazır'ın yazdığı eser ilk kez Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 9 cilt halinde 10,000 adet basılmıştır. Eserin ikinci basımı ise 1960 yılında

⁶² Gürkan, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", s. 217; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 62; Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 322; Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 173.

yapılmıştır. 1971’de üçüncü baskısı yapılan bu esere bir fihrist de hazırlanmış ve kitabın 10. cildi olarak yayınlanmıştır. Tefsirde kullanılan dilin ağır olması sebebiyle eser 1982 yılında birkaç ayrı heyet tarafından sadeleştirilmiştir.⁶³ Burada kısa bilgi ile iktifa edeceğimiz *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirine dair üçüncü bölümde biraz daha detaylı bir tanıtım yapacağız.

1.3.2. İrşadü'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf

Farklı alanlarda ilimi birikim sahibi olan Elmalılı’nın, vakıflar ile ilgili yazdığı bir eseridir. Bu eseri, Mülkiye Mektebinde hoca iken öğrencilerine ders kitabı olarak hazırlamıştır. 1. Dünya savaşından sonra Damat Ferit Paşa’nın kurduğu hükümet kabinesinde, her ne kadar kendisi görev almak istemese de, Ferit Paşanın emriyle vakıflar bakanlığını üstlenen Elmalılı, vakıfla ilgililerin faydalanması için büyük ölçüde Mülkiye mektebinde okuttuğu derslerden oluşan *İrşadü'l-Ahlaf fi Ahkâmi'l-Evkaf* isimli eserini kaleme almıştır.⁶⁴

Hicri 1330 (miladi 1914-1915) yılında İstanbul Ahmet Kâmil yayınevinde basılan bu eser, bir mukaddime ve iki bölüm olarak planlanmıştır. Eserin giriş kısmı Yazır’ın ilmi yeteneğine delil olarak gösterilmiştir. “Mütalaa-ı Umumiye” başlığı altında vakfın mevzuunu, hedefini, gayesini ve tarifini anlatan kısa bir mukaddime ile birinci bölüm ve bu bölümün bir bab ve beş fasıldan müteşekkil 160 sayfalık bir eserdir.⁶⁵

Hamdi Yazır’ın bu eseri, 1911 yılında basılmıştır. Ayrıca Ahkâmu'l-Evkaf adıyla da ders notlarının basımı vardır.⁶⁶ Bu kitabın Latince transkripsiyonu Nazif Öztürk tarafından yapılmıştır.⁶⁷ Nitekim Hamdi Yazır, diğer eserlerinde olduğu gibi, vakıflarla ilgili görüşünü de bir filozof seviyesinde ortaya koymayı ve değerlendirmeyi başarmıştır.

⁶³ Gürkan, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, s. 218; Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 172-177.

⁶⁴ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 9; Gürkan, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış”, s. 216.

⁶⁵ Nazif Öztürk, “Muhammed Hamdi Yazır’ın Vakıfçılık Anlayışı”, *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), TDV Yay., Ankara, 1993, s. 198.

⁶⁶ Ersöz, “Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 172; Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, II, s. 520.

⁶⁷ Nazif Öztürk, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmu'l-Evkaf)”, TDV Yay., Ankara, 1995, s. 75.

1.3.3. Hz. Muhammed'in Dini İslam

Elmalılı, döneminde ortaya çıkan meseleler ve kendisine sorulan sorular karşısında cevap vermeyi ihmal etmeyen bir müfessirdir. Hamdi Yazır, kendisine yöneltilen soruları asla cevapsız bırakmamıştır. Bunun en güzel örneği de sefer bahsidir. O, kendisinin öne sürdüğü görüşleri yetersiz bulan Akseki'ye çok detaylı bir cevap vermiştir. Aynı şekilde “*Hz. Muhammed'in Dini İslam*” isimli eseri de bir soruya cevap olarak yazmıştır: Bu eser *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserinin baş tarafında konulmuştur. Bu risale Anglikan Kilisesi tarafında yöneltilmiş sorulara karşı Hamdi Yazır'ın, zamanın Şeyhülislamlık adına, yazdığı cevaplardan oluşan bir eserdir.⁶⁸

⁶⁸ Ersöz, “Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 172.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN İLMİNİN TANIMI, TARİHÇESİ ve TÜRLERİ

İnsanların bir benzerini getiremedikleri yüce Kur'an'ın mucizeliği i'cazü'l-Kur'an ilmi tarafından incelenmeye çalışılmıştır. Bu ilim dalı Kur'an'ın, nazım ve manalarındaki güzellik ve özellikleri zikrederek onun beşerin telif ettiği kitaplardan farklılığını, kaynağının ilahiliğini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Bu bölümde öncelikle münasebetin lügat ve ıstılahı tanımını ile ilgili bilgi vereceğiz. Bu bağlamda tenasüp, münasebet ve bunlara benzer anlamda kullanılan kavramlar incelenecektir. Açıklamalar yapılırken her bir kavramla alakalı Kur'an ayetlerinden örnekler verilecektir. Ayrıca münasebetü'l-Kur'an ilminin tanımı, tarihçesi, müfessirlerin bu konudaki görüşlerine değinilecektir. Daha sonra ise söz konusu ilim dalının önemi üzerinde durduktan sonra, çeşitleri ve münasebetin tespitinin usulü araştırılacaktır.

2.1.MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN İLMİNİN TANIMI ve İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

2.1.1. Münasebetin Sözlük Anlamı

Tenasüp kelimesi, Arapça “n-s-b” “نَسَبَ” ve nisbet kökünden tefa'ul; “Münasebet”, yine aynı kökün mufa'ale babından türetilmiş bir mastardır. Neseb kelimesi ise, lügat manası itibarıyla soy, yakınlık ve akrabalık anlamına gelmektedir.¹ İbn Manzur yakınlığın sadece baba tarafı mı yoksa baba ve anne tarafından mı olduğunu belirtmezken, İbnu's-Sikkıt'ın ise, “soy ve akrabalık, sadece baba tarafından akrabalık değil, baba ve anne yönünden akrabalık manasına da gelir”² diyerek bu durumu açıklamaktadır. Zikredilen anlamlardan tenasüp (münasebet) kelimesinin aidiyet ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu sayede çocuğun nesebinin, babaya veya anneye mi ait olduğu belli olmaktadır. Neseb kökünden türetilen kelimenin sadece soy

¹ Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* C. VI, Maarif evi Yay., Kahire, 1119, s. 4405.

² Seyyit Muhammed Murtaza Zebidi, *Tacu'l-Arus Min Cevahiru'l-Kamus*, C. IV, İhya Turasi'l-Arabi, Y.y.y, 1987/1407, s. 260-261.

ve yakınlıkla sınırlı olmadığı, aynı zamanda bir belde veya sanat gibi başka hususlara nispeti de ifade ettiği anlaşılmaktadır.³

Öte yandan münasebet kelimesi mecaz olarak, “Müşakele” yani benzeşme, birbirine benzemek anlamına da gelmektedir. “Bu iki şeyin arasında bir münasebet var” derken uyum yani, “müşabehet (benzeşme) ve teşabüh (benzerlik) var” demektir.⁴ Keza münasebet veya tenasüb kelimesine, “nesepte ortaklık” anlamı verenler de olmuştur. İki kardeş gibi yakın akraba olan kimseye “nasip” denmesi bundan dolayıdır.⁵ Öte yandan kelam ilminde münasebet, birbirini takip eden kelime ve cümlelerin arasında mana itibarıyla makul bir irtibat ve alakanın bulunması demektir. Bu irtibat ve alaka nedeniyledir ki söze nasıl başlanmışsa sonunun da ona uygun bitmesi gerekmektedir.⁶

Münasebet kelimesine dair yapılan açıklamalar, onun soy, yakınlık ve nesep anlamlarında kullanıldığını göstermektedir. Nitekim “Neseb” kelimesinin Kur’an-ı Kerim’de de soy ve yakınlık anlamında kullanıldığını görüyoruz:

فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ

“Sûr’a üfürüldüğü zaman, (işte) o gün ne aralarında soy sop yakınlığı kalacak, ne de birbirlerini arayıp soracaklardır.”⁷

Ayet-i Kerime’de Allah Teâlâ, Sûr’a üfürüldüğü zaman, “Ensab” yani aralarında nesep bağı (soy-sop) olanların dahi birbirlerine bakmayacaklarını ifade etmektedir. Bu ayette “Neseb” kelimesinin, soy, yakınlık ve akrabalık anlamına geldiği görülmektedir.

Tenasüp kelimesinden bahsedildiğine ise, iki tarafın birbiriyle ilişkili veya birbiriyle eşit olduğu akla gelir. Örneğin “Ahmet, Ayşe’ye münasiptir” denildiğinde Ahmet ile Ayşe’nin her açıdan birbirlerine uygun oldukları anlaşılmaktadır. Dilimizde sıkça kullanılan münasip kelimesi de aynı kökten gelmektedir. Münasip kelimesi,

³ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, VI, s. 4405; Zebidi, *Tacu’l-Arus*, IV, s. 261; Ahmet b. Faris, *Mukaisu’l-Lugat*, C. V, Daru’l Ciyel, Beyrut, t.y., s. 423.

⁴ Zebidi, *Tacu’l-Arus*, IV, s. 265; İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, VI, s. 4405; Mustafa İbrahim vd., *el-Mucemu’l-Vasit*, Mektebetü Şuruku’d-Düveliyye, Mısır, 2004/1425, s. 916-917.

⁵ Zeynüddin Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdülkadir er-Razi, *Muhtaru’s-Sıhah*, Ammar evi, Amman-Ürdün, 1996. s. 321; Maluf Lüeyis, *el-Müncid fi’l-Lügat*, Katolikiyye Matbaası, Beyrut, t.y., s. 803.

⁶ Bedreddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulumi’l-Kur’an*, C. I, Turas evi, Kahire, 1984/1404, s. 36.

⁷ Müminun, 23/101.

Arapça olmakla birlikte Türkçe, Farsça gibi birçok dilde de aynı anlamda kullanılmaktadır.⁸

2.1.2. Münasebetin Terim Anlamı

Münasebetü'l-Kur'an terkibi âlimler tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Yapılan bir tanıma göre münasebetü'l-Kur'anı; "Ayetler ve sureler arasındaki icmal-tafsil, umumîlik-hususîlik, aklîlik-hissîlik yahut bunlardan başka alaka çeşitlerinden birisiyle ya da sebep-müsebbip, illet-malul, benzerlik-zıtlık gibi zihni bağlarla mana irtibatı sağlamaktadır."⁹

Bu alanın önemli eserlerden biri olan '*Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l Ayi ve's Süver*'in müellifi Burhaneddin b. Ömer el-Bika'i (ö 885/1480) ise "tenasüb" ve "münasebetü'l-Kur'an"ı ayrı ayrı şöyle tanımlamıştır: "Tenasüb (münasebet), kelimelerin ard arda dizilişindeki münasebeti ve hikmet bildiren bir ilimdir." Münasebetü'l-Kur'an ise, "Kur'an'ın cüzlerinin (ayet ve surelerinin) kendi aralarındaki tertibin illetini ve hikmetini bildiren bir ilimdir."¹⁰

Bika'i'nin yapmış olduğu tarife göre münasebetü'l-Kur'an, konusu ayetler ve sureler yani Kur'an'da nasıl bir münasebet olduğunu ortaya koyan bir ilim dalıdır. Ancak münasebet, sadece ayetler ve sureler ile sınırlı olmayıp daha geniş ve kapsamlı bir anlam ifade etmektedir. Bununla birlikte bu iki kavramı aynı sayan, aralarında herhangi bir fark gözetmeyen âlimler de vardır.¹¹ Bu çalışmada da yeri geldiğinde söz konusu iki kavram aynı anlamda kullanılacaktır.

⁸ Hasan Amid, *Amid Sözlüğü*, Rah Rüşt Yay., Y.y.y., 1389, s. 977; Muhammed Muin, *Muin Sözlüğü*, C. II, Adina Yay., Tahran, 1381, s. 1824; S. Güney Akarsu, "Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi", C. III, Milliyet Yay., Y.y.y., 1967, s. 1437; Mevlut Sarı, *el-Mevarid*, Bahar Yay., İstanbul, t.y., s. 1507; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 452; Orhan Hançerli Oğlu, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul, 1984, s. 425-426; Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., İstanbul, 2009, s. 460-461; Enver Ören, *Dini Terimler Sözlüğü*, C. II, Türkiye Gazetesi Yay., Y.y.y., t.y., s. 102.

⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 35; Celalüddin Abdurrahman b. Ebü Bekr b. Muhammed Suyûtî (ö. 911/1505), *el- İtkan Fİ Ulumi'l-Kur'an*, çev. Sakıp Yıldız vd., C. II, Hikmet Yay., İstanbul, 1986, s. 288; Abdülmüteal Sa'idi, *en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l-Kur'an*, Mısır, 1439, s. 28.

¹⁰ Burhaneddin İbrahim b. Ömer Bika'i, *Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver*, C. I, Daru'l Kitabi'l-İslami, Kahire, t.y., s. 5-6.

¹¹ Şerif Gedik, "Keşşaf Tefsirine Göre Ayet ve Sureler Arasındaki Münasebet ve Ahenk", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi), Erzurum, 2012, s. 1.

Bu konuda zikredilen bir başka açıklamaya göre münasebet, iki şey arasındaki ilişkidir. Bununla da Allah'ın kitabındaki surelerin öncesi ve sonrasıyla olan ilişkisi kastedilir. Aynı şekilde ayetlerin öncesi ve sonrası arasındaki ilişki kastedilmektedir.¹²

Tenasüp veya münasebet denilince her ne kadar insanın akıl ve şuuruna Kur'an ilimlerinden sayılan bir ilim gelse de tenasüp konusunun anlamı daha geniş ve kapsamlıdır. Çünkü bu kavram her ne olursa olsun bir şeyin diğer bir şey veya kelime ile olan irtibatını beyan etmektedir. Münasebetü'l-Kur'an denilince ise, ayetler ve surelerin veya surenin başıyla sonu veya ayetin baş tarafıyla son tarafının veya bir grup ayetin diğer bir grup ayetle olan ilişkileri söz konusudur. Sureler ve ayetler arasındaki münasebet, yüce Kur'an'ın nazmını, belaği güzelliğini, mucize olduğunu, insanların hidayeti için aktarılmak istenen kavram ve manayı en güzel şekilde insanların hizmetine sunmak suretiyle yüce Kur'an'ın ne kadar belîğ ve veciz olduğunu gözler önüne sermektedir. Zira Kur'an, 30 cüzün hepsi aynı anda Hz. Peygamber (sav)'e inmeyip 23 yıl gibi bir zaman zarfında insanların ihtiyacına, hadiselere ve sorulara göre nazil olmuştur. Ayetler ve surelerin inme sebebi farklı farklı olsa bile ayetler ve surelerin dizilmesi öyle bir hikmetle tasarlanmıştır ki böyle bir kitabın, Allah'tan başkası tarafından indirilmesi asla mümkün değildir.

2.1.3.Münasebetü'l-Kur'an ile İlişkili Kavramlar

2.1.3.1.Tanzir

Tanzir, edebî bir sanat olup iki benzer şeyi biri ardınca getirerek izah etmeye çalışmaktır.¹³ Bir tenasüp şekli olan tanzirle, anlatılmak istenen şeyin muhatabın zihninde iyice yerleşmesi amaçlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu tür münasebetin de örneklerini görmekteyiz. Örneğin;

كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارهُونَ

*“Nasıl ki, Rabbin seni hak uğruna (savaşmak üzere) evinden çıkarmıştı, müminlerden bir grup ise bu konuda kesinlikle isteksizlerdi”*¹⁴ ayetinin, *أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ*, *“işte gerçek müminler onlardır, onlar için Rableri*

¹² Mustafa Müslim, *Mebahis fi Tefsiri 'l-Mevdui*, Kalem evi, Dimeşk, 2000, s. 58.

¹³ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 46-47; Suphi Salih, *Mebahis fi Ulumi 'l-Kur'an*, çev. M. Said Şimşek, Hibaş Yay., Konya, t.y., s. 125.

¹⁴ Enfal, 8/5.

nezdinde nice dereceler bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır”¹⁵ ayetinden sonra getirilmesi arasındaki münasebeti buna örnek verebiliriz. Zira Enfal 4. ayette onların gerçek müminler olduğundan bahsedilirken sonra gelen ayet onların isteksizliklerinden bahsetmektedir. Önceki ayetleri de dikkate aldığımızda aslında benzer iki hadise, peygamberin emrine itaat konusunda, bir münasebet olduğunu görüyoruz. Önceki ayetlerde geçen ve sahabeden bir kısmının ganimet dağıtım konusundaki isteksizliği ile onların işin başında Bedir savaşındaki isteksizlikleri arasında bir anlam ilişkisi, yani münasebet kurulmuştur.¹⁶ Bazı müfessirlere göre bu iki benzer husus, sahabenin Hz. Peygamber’in hiçbir emrine asla karşı gelememelerini ve Allah tarafından ne getirdiyse hiç sormadan itaat etmelerini ortaya koymaktadır.¹⁷

Tanzire örnek olarak burada Kur’an-ı Kerim’den şu ayetleri de gösterebiliriz şöyle.

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

‘(Ey Muhammed) nereden yola çıkarsan çık, (namazda) Mescit-i Harama doğru dön, bu, elbette Rabbinden gelen gerçek bir emirdir. Allah, sizin işlediklerinizden asla habersiz değildir’.¹⁸ Ayetiyle

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ

(Ey Muhammed!) nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescidi Haram’a doğru çevir...¹⁹ ayeti arasındaki ilişki, tenasüp çeşidinden tanzire bir örnektir. Hz. Peygamber (sav), Medine’ye hicret ettikten yaklaşık bir buçuk sene sonra, kıblenin Beytü’l-Makdis’ten Kâbe’ye değişmesi ve bunun iki ayette peş peşe zikredilmesiyle ilgili Razi, tefsirinde şöyle demektedir: “Bu birbirine benzer ayetlerin peş peşe gelmesi, namaz kılan kimsenin değişik durumları için olabilir. Bir kimsenin Mescid-i Haram’da olması, Mescid-i Haram’dan çıkıp şehrin içinde olması veya şehirden çıkıp başka ülkelere gitmesi gibi. Çünkü bazen uzaklığın sahip olmadığı saygıya, yakınlığın sahip

¹⁵ Enfal, 8/4.

¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, s. 249-250; Suphi Salih, *Mebahis*, s. 126.

¹⁷ Ebu’l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer Zemahşeri, *el-Keşşaf an Hakaiki’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavi’l fi Vücuhi’t- Tevil*, C. II, Y.y., Y.y.y., t.y., s. 197-198; Suyuti, *el- İtkan*, II, s. 289.

¹⁸ Bakara, 2/49.

¹⁹ Bakara, 2/150.

olduğu zannedilir. İşte bu vehmi gidermek için Allah Teâlâ bu ayetleri arka arkasına getirmiştir.”²⁰

Yani, bu ayette Allah Teâlâ (Şatır) kelimesini kullanıyor ve (fi'l-Mescid-i Haram) demiyor. Burada Allah'ın kullarına bir lütuf ve merhameti vardır. Razi'nin dediği gibi bütün Müslümanlar Mekke'ye yakın olamayabilir, bundan dolayı rahmet ve merhametiyle insanlara Kâbe'nin etrafına yüzlerini uzak mekânlardan çevirmelerini kabul edileceğine işaret etmektedir.

Tanzir yukarıda bahsedildiği gibi iki benzer husus arasında kurulan anlam ilişkisini ifade etmektedir ki, Kur'an'da bunun daha başka örnekleri de söz konusudur.

2.1.3.2.Mudadde

Münasebet veya tenasüp çeşitlerinden biri de “mudadde” yani zıtlıktır. Zira fıkhıta, “وبضدها تتبين الاشياء” “her şey zıddıyla kaim ve her şey zıddıyla bilinir” şeklinde bir kaide vardır.²¹ Bu bağlamda zıt anlamlar içeren ifadeler yoluyla mana daha açık bir şekilde ortaya konabilir. Bakıldığında Kur'an-ı Kerim'de de adetullah'ın genel olarak vaat ve va'idin peş peşe zikredilmesi şeklinde cereyan ettiği görülmektedir.²² Ayetler arasındaki zıddiyet ilişkisini konu alan bu tenasüp çeşidini Zerkeşi “mudadde”, Suyutî, “tezat”; olarak isimlendirmektedir.²³

Kur'an-ı kerimde birçok yerde Allah Teâlâ, mümin ve müminlerin sıfatlarını zikrettikten sonra onun zıttı olarak kâfir ve münafıkları; cennet ve onun nimetlerinden bahsettikten sonra cehennem ve azabını, müjdeden sonra cezayı, vaat'den sonra vaid'i, iyi ve temizden sonra çirkini, imandan sonra küfrü zikretmesi bu çerçevede ele alınabilir. Bu bağlamda;

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ
الْمُفْلِحُونَ

²⁰ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. El-Hüseyin el-Hasan b. Ali et-Teymi Razi, *el-Tefsirü'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb)*, C. III-IV, fikir Evi Yay., Beyrut- Lübnan, 1985, s. 151-152.

²¹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 49; Muhammed b. Abdulvahab, *Teysirü'l-Aziz 'i-l-Hamid fi Şerhi Kitabu't-Tevhid*, thk. Osama b. Ataya b. Osman el-Ateybi, C. I, Daru's-Semii, Riyad, 2007/1428, s. 300.

²² Razi, *el-Tefsirü'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb)*, IX-X, s. 138-149.

²³ Sa'idi, *en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l-Kur'an*, s. 29.

“onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. İşte onlar Rab’lerinden gelen bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır.”²⁴ ayetleriyle onu takip eden,

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

“Küfre sapanlara gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdi, inanmazlar.”²⁵ ayeti arasındaki tenasübü örnek verebiliriz.

Zemahşeri bu ayeti, kendisinden önce geçen ayetlerle irtibatlandırarak tefsir etmiştir. Allah Teâlâ bu ayetten önce geçen ayetlerde muttaki yani kendi nezdinde özel bir makam ve değere sahip olan halis kullarının sıfatlarını zikredip onlara vereceği nimetlerden bahsetmiştir. Ayrıca Kitabın yani Kur’an-ı Kerim’in halis kulları için bir rehber olduğunu ifade etmiştir. Ayetlerde müminlerin sıfatlarını beyan ettikten sonra, onların zıddı bir inanca sahip olan kâfirlerin durumuna temas etmektedir. Kâfirler, Kur’an’ın insanlara yol göstericiliği ve Hz. Peygamber’in davetlerine rağmen iman etmemişlerdir. Onlar Allah Teâlâ’nın beşeriyete olan lütuf ve merhametini daim örtmeye ve göz ardı etmeye çalışmışlardır. Bu yüzden Allah (CC), Peygamberine, “Ey peygamberim! Kalpleri kötülüklerle dolan kâfirleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir ve bunların durumu değişmez” diye haber vermektedir.²⁶

Mudadda ile alakalı Kur’an-ı Kerim’den şu ayetler de örnek olarak verilebilir:

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Eğer, yapamazsanız ki hiçbir zaman yapamayacaksınız, o halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır”. Devamına

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ...

“İman edip Salih ameller işleyenler...”²⁷

Kâfirler için hazırlanmış olan ateş beyan edildikten sonra müminlerin cennet ve nimetiyle müjdelemesi, va’id ifade eden bir ayet beyan ettikten sonra hemen peşi sıra va’d ifade eden bir ayetin getirmesi yüce Allah’ın adet ve sünnetlerindedir.²⁸ Bu ayetler tam olarak va’d ve va’idi tasdik etmektedir. Allah Teâlâ, bütün insanları

²⁴ Bakara, 2/4-5.

²⁵ Bakara, 2/6.

²⁶ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, s. 46-47.

²⁷ Bakara, 2/24-25.

²⁸ Razi, *Mefatihü'l-Gayb (el-Tefsirü'l-kebir)*, II, s. 134.

özellikle kâfirleri uyardıktan sonra hemen ardından cennetiyle bütün Müslüman âlemini müjdelemektedir.

Bu ayetle ilgili bazı âlimler şöyle bir açıklama yapmaktadır: Azaptan sonra rahmetin, imandan sonra küfrün veya ahkâm ayetlerinden sonra va'd ve va'idin hatırlatılması iman ve amele teşvik bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu ayetlerden kastedilen mana, kâfirlerin durumunu beyan ederek, imana teşvik ve onda sebatı sağlamaktır.²⁹

2.1.3.3. İstidrad

Herhangi bir konudan bahsedilirken başka bir konuya temas edip yeniden önceki konuya dönmeye istidrad denilir.³⁰ Bundan maksat ise asıl konuya vurgu yapmak ve onu pekiştirmektir. Bu durum, bir savaşçının yenilmiş hissi uyandırmak için düşmandan kaçıyor gibi yapmak fakat biraz sonra tekrar hücumla geçmeye benzetilmiştir.³¹

Araf suresindeki şu ayet bu sanatın bir örneği olarak gösterilebilir:

يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ

*“Ey âdemoğulları! Size avret örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takva (Allah’a karşı gelmekten sakınana) elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır. Bu (giysiler), Allah’ın rahmetinin alametlerindedir. Belki öğüt alırlar (onları insanlara verdik)”*³²

Hız. Âdem ve Havva’nın yasak ağaçtan yemelerinden dolayı görünmesi hoş olmayan yerleri açılmış, bunun üzerine onlar utanarak aşağı yukarı koşup yapraklarla örtünmeye çalışmışlardı. Daha sonra avret ile ilgili ayetler inmişti. Zemahşerî, bu hadiselerin ardından istidrad yoluyla (tekrar konunun örtünme hadisesine döndürülmesi) önceki ayetler ile bu ayetin bir irtibatının olduğunu belirtmektedir.³³

²⁹ Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru’l-Muhit*, C. I, Fikir evi Yay., Beyrut- Lübnan, 1431-1432/2010, s. 77; Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 49; Bika’i, *Nazmu’d-Dürer fi Tenasübi’l-Ayi ve’s-Süver*, I, s. 91-92.

³⁰ Muhammed Ali b. Ali Tahanevi, *Keşşafu Istilahatu’l-Fünun*, C. II, Lübnan Mektebesi Yay., Y.y.y., 1996, s. 399.

³¹ Necati Kara, “Bika’i ve Tefsirindeki Metodu”, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, (Doktora Tezi), Erzurum, 1981, s. 213.

³² Araf, 7/26.

³³ Zemahşerî, *Keşşaf*, II, s. 97; Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 49; Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 290; Suphi Salih, *Mebahis*, s. 125.

Bu edebî sanat ile ilgili Kur'an'ın şu ayeti de örnek gösterilebilir:

أَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا

“Mesih de, Allah'a yakın melekler de, Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim Allah'a kulluk etmekten çekinir ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, o, onların hepsini huzuruna toplayacaktır”.³⁴

Zemahşerî, bu ayeti tefsir ederken şöyle bir açıklama yapmıştır: “Muhakkak kelamın bu şekilde gelmesindeki amaç Hristiyanların İsa hakkındaki düşüncelerini ve İsa'yı kulluk makamından ilahlık makamına çıkarmalarındaki aşırılığı reddetmektir. Hristiyanlara şöyle denilmesi gerekir: İsa, kulluk makamından kendisini müstağni kılmak suretiyle kendisi ne kadar yüce ve büyük bir makama sahip olursa olsun kendini yüce bir varlık olarak görmemiştir. Sanki ayette şöyle denilmiştir; Mukarreb Melekler yani Allah'a yakın melekler Allah'a kul olmaktan asla geri durmazken İsa (as.) nasıl Allah'a kul olmaktan geri durabilir”.³⁵

İstidrad, Allah'ın kelamının önemli bir ifade üslubu ve sanatıdır. Zaman zaman günlük hayatta da kullanılan bu üslup, mesajın muhataplarda etkili olmasına vesile olmaktadır. Kur'an da muhatap kitlesine mesajlarını en etkili ve kalıcı bir şekilde iletme için, ayetler arasında böylesi bir münasebet üslubundan istifade etmiştir.

2.1.3.4.Tahallus

Tahallus, içinde bulunduğu bir konuyu bir münasebetle tamamen terk ederek ayrı bir konuya geçmektir.³⁶ Tahallustaki gaye, dinleyiciyi yani muhatabı uyandırmak, anlatılan konuya karşı ilgisini canlı tutmak, dikkatini çekmek ve onu gayrete getirmektir.

Bununla birlikte bazı müfessirler böyle bir sanatın Kur'an'a olduğunu bazıları da olmadığını söylemişlerdir. Zerkeşi'nin ifadesine göre Ganemî, Kur'an'da Tahallusun olduğunu inkâr etmektedir. O bu konuda şöyle demiştir: “Kur'an-ı Kerim de Tahallus namına hiçbir şey yoktur. Çünkü Tahallusun olduğunu söylemek bir

³⁴ Nisa, 4/172.

³⁵ Zemahşerî, *Keşşaf*, I, s. 595-596.

³⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 43-46; Celâlettin Abdurrahman b. Ebu Bekir Suyuti, *Mu'teraku'l-Akran Fi İ'cazü'l-Kur'an*, C. I, Daru'l Kütübi'l-İlmiye, Beyrut-Lübnan, 1988/1408, s. 48; Tahanevi, *el-Keşşafu Istilahatu'l-Fünun*, I, s. 398.

zorlamadır.” Fakat Zerkeşi, işin gerçeğinin onun söylediği gibi olmadığını ve Kur’an’da tahallus sanatına örnek verilebilecek ayetlerin bulunduğunu ifade etmiştir. Bu hususta verilen örneklerden biri Nur suresindeki şu ayettir:

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Allah, göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili şudur: duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil da bir cam fanus içinde. Fanus sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan ne doğuya ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nur üstüne nur. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah, insanlar için misaller verir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”³⁷

Zerkeşi, söz konusu ayette tahallusla ilgili beş örnek zikretmektedir. Allah Teâlâ, öncelikle bu ayette nur ve nurun temsilini sonra da bunu bırakarak kandil ve onun özelliklerini beyan etmiştir. Sonra nur ve zeytinyağının nasıl kullanılacağına geri dönmüştür. Ardından bu konular tekrar terk edilmek suretiyle zeytin ağacı anlatılmaya başlanmıştır. Daha sonra bu da terk edilip zeytinyağının hususiyetleri anlatılmaya başlanmıştır. Söz konusu özellikler anlatıldıktan sonra ise nurun ve onun fazlaşmasının izahına geçilmiştir. Son olarak da nurun artmasının izahından, Allah’ın büyük nimeti olan hidayeti kullarından dilemiş olduğuna vereceğini beyan etmesine geçilmiştir.³⁸ Tüm bu anlatım tarzı tahallus sanatının bir örneği olarak ifade edilebilir.

Tahallus ile ilgili şu ayet-i kerime de örnek verilebilir:

أَذَلِكَ خَيْرٌ تُرْأَى أَمْ شَجَرَةُ الرَّقْمِ

“Ziyafet olarak bu mu daha hayırlı, yoksa zakkum ağacı mı?”³⁹

Allah Teâlâ, samimi kullarını ve onlara bahsettiği nimetleri beyan ettikten sonra kâfirlerin durumunu ve onlara sunulacak azaplardan ve işkencelerden

³⁷ Nur, 24/35.

³⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 43.

³⁹ Saffat, 37/62.

bahsetmektedir. Bu ayette kastedilen de zalimlerin durumunu beyandır. Gerçekten bu ayette muhteşem bir Tahallusun mevcut olduğu görülmektedir.⁴⁰

İlk başta tahallusu tanımladığımızda bir konudan başka bir konuya bir münasebetle ayrıldığını söylemiştik. Şunu ifade edelim ki eğer bir münasebet olmadan konudan ayrılma olursa o zaman onun tahallus değil iktidab olarak isimlendirilir. Bunun yanında tahallus sanatı, bir yönüyle istitrada da benzemektedir. Fakat tahallusta bir konudan ayrılıp başka bir konu ele aldıktan sonra, tekrar önceki konuya dönülmez. Ancak istidradda önceki konuya dönüş yapılmaktadır.⁴¹

2.1.3.5. İntikal

Dinleyiciyi uyanık ve zinde tutmak veya daha da canlandırmak amacıyla bir konudan diğer bir konuya geçmeye intikal denilmektedir. Bu sanatta önceden bahsedilen bir konu değiştirilerek ayrı bir konuya geçilir. İki konu arasında geçiş yapılırken de “هذا” yani “bu” işaret edatı kullanılır.⁴²

Bir münasebet çeşidi olan intikal ile ilgili örneklere Kur’an-ı Kerim’de de rastlanmaktadır. Örneğin;

هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ

“(Ey Muhammed!) (هَذَا ذِكْرٌ) Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için elbette ki güzel bir dönüş yeri vardır, kapıları kendilerine açılmış olarak Adn cennetleri vardır.”

43

Müfessirler bu ayetleri tefsir ederken önceki ayetlerde her biri hayırlı insanlar ve hayrı yaymaya çalışan bahsedildikten sonra “هذا” yani “bu” edat işaretiyle “bu geçen ayetlerle anılan güzellikler bir zikirdir” denilmiştir. Bazı müfessirler “bu” ifadesinin, bir konudan başka bir konuya geçmenin alameti olduğu görüşündedirler. Zira ayetler önce Allah’ın seçkin kulları (peygamberleri) için müjdeleri sıralamakta, ardından da kâfirler için hazırlanmış cehennemden bahsetmektedir.⁴⁴

⁴⁰ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 44.

⁴¹ Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 291; Tahanevi, *Keşşafu Istilahatu’l-Fünun*, I, s. 399.

⁴² Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, s. 100.

⁴³ Sad, 38/48-50.

⁴⁴ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, s. 100; Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 50; Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 291; Tahanevi, *Keşşafu Istilahatu’l-Fünun*, I, s. 399; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, s. 484.

Sonuç olarak diyebiliriz ki intikal, muhatapların dikkatini çekmek için bir konudan başka bir konuya geçmek; bunu yaparken de bir işaret edatı kullanmak şeklinde cereyan eden bir edebi sanattır. İntikal bu yönüyle bir münasebetü'l- Kur'an çeşididir.

2.1.3.6.Hüsnü'l-Matlab

Kelamda bir mukaddime yapıldıktan sonra asıl gaye ve anlatılmak istenileni ifade etmeye hüsnü'l-matlab denilir.⁴⁵ Bu özellik ayetler bağlamında düşünüldüğünde bir münasebetü'l-Kur'an çeşidi olarak değerlendirilir. Bu hususta verilebilecek örneklerden biri de aşağıdaki ayetlerdir:

Hz. İbrahim Şuara suresinde geçtiği gibi önce putların çaresiz ve hiçbir şeye kadir olmayıp batıl olduklarını saydıktan sonra,

فَأَنَّهُمْ عَدُوِّي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ

“Şüphesiz onlar benim düşmanımdır. Ancak âlemlerin yaratıcısı olan Allah dostumdur.”⁴⁶ deyip yeni bir konu yani Allah'ın sıfatlarını saymaya geçmektedir. Burada asıl amacını söylemeden önce bir mukaddime olarak yaratıcı, hidayet verici, yeme, içme bahşedici, hastalandığı zaman şifa verici, öldürücü ve diriltici sıfatlarını sayıp ardından da asıl maksadını şu sözlerle ifade etmektedir:

رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ

“Ey Rabbim! Bana bir hikmet bahşet ve beni salih kimseler arasında kat. Sonra gelecekler içinde beni doğru anılanlardan eyle”.⁴⁷

Zemahşerî, Hz. İbrahim olarak değil ahd'ü misak olarak nitelendirmekte ve müminler üzerinden açıklık getirmektedir.⁴⁸ Elmalılı da benzer bir yaklaşımda bulunmakla birlikte, Ahd'ü Misak olarak değil Hz. İbrahim olarak nitelemektedir. “Sonra gelecekler içinde beni doğru anılanlardan eyle” duası hakkında diyor ki, onun yaptığı dua Allah katında kabul edilmiştir. Dolayısıyla dünyada kıyamete kadar eseri

⁴⁵ Tahanevi, *Keşşafu Istilahatu'l- Fünun*, I, s. 398.

⁴⁶ Zikredilen hususların ayetlerdeki anlatımı için bkz. Şuara, 26/69-77.

⁴⁷ Şuara, 26/83-84.

⁴⁸ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, s. 13-15.

devam edecek, güzel bir nam, şöhret ve hatıra olarak kalacaktır. Bunun içindir ki her ümmet ve her grup Hz. İbrahim’i her zaman ve her mekânda seve gelmiştir.⁴⁹

2.1.3.7.İhtiras

Tenasüp ilminin en önemli çeşitlerinden biri de “İhtiras” tır. Bu edebî sanat şöyle tanımlanmıştır “Kelamda asıl kastedilen mananın aksini vehmettiren bir şeyin bulunması sebebiyle yanlış anlamayı engellemek için kelamın ortasına veya sonuna asıl manayı kast etmeye sevk edecek bir ifadenin ilave edilmesidir”.⁵⁰ Dolayısıyla bu şekilde muhatabın zihninde oluşacak yanlış algı ve düşünceler ortadan kaldırılmış olmaktadır.

Tenasübün bu çeşidinin de Kur’an’da örnekleri vardır. Aşağıda zikredilen ayet, bu tür örneklerden biridir:

إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَسْهَدُ بِكَ لِرَسُولِ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ كَاذِبُونَ

*“(Ey Muhammed!) Münafıklar sana geldiklerinde, “Senin, elbette Allah’ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz” derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder”.*⁵¹

Elmalılı M. Hamdi Yazır, bu ayetle ilgili diyor ki, Münafıklar gerçek olan bir şeye kalpleriyle kabul etmemekle birlikte zahiren Hz. Peygamber’in yanına gelip iki cümleye ait üç tekitle yemin etmişlerdir. Hâlbuki kendileri kalben buna iman etmiyorlar. Bunların “şehadet ederiz” demelerini kalpleri yalanlıyor. Allah Teâlâ bu iki noktayı mükemmel bir surette ayırt ederek şöyle buyuruyor: Allah biliyor ki hakikat, sen onun peygamberisin. Şüphesiz sen Allah’ın Resulüsün demeleri esasen dosdoğru bir gerçektir ve bunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Ama bunların içleri dışlarına uymamasından dolayı yani onlar ağızla yemin ediyor ama kalpleri bu gerçeği inanmadıklarından dolayı Allah Teâlâ onları yalanlıyor. Yoksa son peygamber olduğuna hiçbir tereddüt bulunmamaktadır. Böyle olduğu halde de onlar yeminler ediyorlar.⁵²

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, s. 127.

⁵⁰ Muhammed Faik Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, DİB Yay., Ankara, 2009, s. 24.

⁵¹ Münafikun, 63/1.

⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, s. 4-5.

Hız. Muhammed (sav) Allah Teâlâ'nın insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak amacıyla gönderdiği son peygamberdir. Bunu yalanlamaya hiç kimsenin hakkı yoktur. Çünkü o, Allah tarafından seçilip gönderilen peygamberdir ve Allah'ın himayesi altındadır. Ancak bu ayette geçtiği üzere münafıkların bu sözü kalben onaylamayıp sadece ve sadece dilleriyle şehadet etmeleri için onların yalancının ta kendisi olduğu bizzat Allah tarafından beyan edilmiştir. Allah Teâlâ son peygamberine şöyle demek istemektedir: “Ey peygamberim! Sen benim tarafımdan bizzat seçilmiş ve hak dini tebliğ etmek için gönderilmiş bir hak nebi'sin. Senin peygamber olduğuna hiç bir şüphe yoktur. Ama o yanında gelip senin hak peygamber olduğunla ilgili şehadet eden münafıklar aslında senin hak peygamber olduğunu kalben onaylamıyorlar ve sadece sana kendilerini zahiren mümin olduklarını inandırmaya çalışıyor. Hâlbuki onlar yalancının ta kendileridir.” Eğer bu ayette sadece ‘Hz. Muhammed’in peygamber olduğunu söylemeyi de Münafıklar yalan söylüyorlar deseydi gerçekten burada akla çok büyük bir soru işareti çıkabilirdi. Ama Kur’an’ın mucize ve Allah’ın kelamı olduğu nedeniyle çok yüksek bir belagatle “*senin, elbette Allah’ın peygamberi olduğuna şahitlik ederiz*” muciz kelamı bütün soru işareti ve şüpheleri ortadan kaldırmıştır.

İhtiras ile ilgili Kur’an’dan diğer bir örnek:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى
الْكَافِرِينَ

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı sever. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar”.⁵³

Allah Teâlâ, bu ayette müminlerin diğer bir mümin kardeşi karşısında alçak gönüllü olduğunu beyan ettikten sonra müminlerin herkese böyle alçak gönüllü olduğu gibi bir yanlış anlamayı önlemek amacıyla hemen ihtiras yoluyla onların kâfirlere karşı çok sert ve çok onurlu olduklarını zikretmiştir. Dolayısıyla buradaki “*onlar kâfirlere karşı onurludurlar*” ifadesi ihtirastır.⁵⁴ Bu ayette Allah Teâlâ muhatabın zihninde herhangi bir karmaşıklığın yerleşmesine müsaade etmemiştir. Eğer açık bir şekilde müminin diğer bir mümin kardeşine alçak gönüllü olduğu zikredilip de kâfirin

⁵³ Maide, 5/54.

⁵⁴ Şihabuddin Mahmut Alusi, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Sebil-Mesani*, C. VI, İhya Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y., s. 164.

karşısında sert ve onurlu olduğu zikredilmeseydi, o zaman yanlış anlaşılma ihtimali olabilirdi. Ancak edebî bir üslupla böyle bir durumun önüne geçilmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Kur'an-ı Kerimde birbirini takip eden ayetler ve sureler arasındaki insicam ve münasebet bazen açıkça görülür. Bu açık ayetler ve sureler mana açısından birbirini tamamlayıcı konumundadır. Bu durumda münasebet kurmak için başka bir sebep aramaya gerek yoktur. Burada surelerden Bakara ve Ali İmran'ı, ayetlerden Bakara suresinin başındaki 8 ve 20. ayetlerini birbirini tamamlayıcı ve aralarında açık bir münasebet olduğuna dair örnek olarak zikredebiliriz. Öte yanda bazı ayetler vardır ki, aralarında açık olarak herhangi bir münasebet görülmez. Bu ayetler arasında irtibat sağlayabilmek için bu tür sanatlara gerek duyulmaktadır. Münasebetle ilgili naklettiğimiz edebi sanatlar, Kur'an'ın daha doğru bir şekilde anlaşılması için kahir ekseriyet âlimler tarafından önemsenmiş ve yazdıkları tefsirlerinde yansıtmışlardır.

2.2.TARİHÇESİ ve HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR

Ayetler ve sureler arasındaki münasebetin tespitini yapmak, bunu aklî ve naklî delillere dayandırarak ispatlamak hakkında sahabe ve tabiin zamanında hatta daha sonraki devirlerde pek bir çalışma yapılmamıştır. Kur'an'a dayalı diğer ilimler gibi o da belirli bir süre zarfında gelişmiştir.⁵⁵

Kaynakların belirttiğine göre ayetler ve sureler arasındaki münasebetten ilk kez sözlü bir şekilde bahseden, Ebu Bekir en-Neysaburî (ö. 324/936) olmuştur. O, Kur'an ayetlerini tefsir ederken talebeleri tarafından, “Şu ayet şu ayetle birlikte hangi sebepten dolayı geldi? Bu sure şu surenin akabinden gelmesindeki hikmet nedir? gibi sorulara muhatap olmuştur. Çevresindeki insanların münasebet hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarından, onun bu tür sorulara verdiği cevaplar hoş görülmemiş hatta tenkit edilmiştir.⁵⁶ Ancak 4. asrın ilk çeyreğinde vefat eden Neysaburi'nin döneminde bu şekilde de olsa bahsedilmesi önemli bir durumdur. Zira o dönemde henüz daha rivayet tefsirleri yaygınlaşmış değildi.⁵⁷

⁵⁵ Sakıp Yıldız, “Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet”, *Diyanet Dergisi*, S. 21, 1985, s. 13.

⁵⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 36; Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 287; Suphi, Salih, *Mebahis*, s. 122.

⁵⁷ Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 34.

Keza yaklaşık iki asır geçtikten sonra, *Ahkamu'l-Kur'an* müellifi İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) ayetler ve surelerin münasebetine değindiğini görüyoruz. Onun bu konuda şöyle dediği nakledilmektedir: “Bu sahada bir tek âlim çıktı, sadece Bakara suresinin münasebetiyle ilgili eser meydana getirdi. Fakat ilgi göstereni bulamadık, milletin yanlış değerlendirmesiyle karşı karşıya kaldık. Bunun üzerine telifi bıraktık ve neticeyi Allah'a havale ettik”.⁵⁸

Kur'an'ı icaz ve belagat yönünden mükemmel bir şekilde inceleyen Zemahşeri (ö. 538/1143), münasebet ilmine tefsirinde yer veren ilk müfessirlerden biridir. Ancak o, her ayet ve sure arasındaki münasebeti beyan etmekten ziyade kendine uygun gördüğü ayet ve surelerin üzerinde durmuş ve onların birbiriyle münasebetini ele almıştır. Örneğin Zemahşeri Bakara suresinin 6-27 ayetler arasındaki münasebetlerini açık bir şekilde beyan etmiştir. Yine daha sonra surenin 189-214 ayetleri arasındaki münasebetlere temas etmiştir.⁵⁹ Zemahşerî, yaptığı bu tür yorumlarıyla münasebet konusunda kendisinden sonra gelen müfessirleri de etkilemiştir. Razî (ö. 606/1209), Bika'î (ö. 885/1480), Suyutî (ö. 911/1505), Alusî (ö. 1270/1854) gibi birçok müfessir eserlerinde ona atıflarda bulunmuştur.

Ayetler ve sureler arasındaki münasebeti daha geniş ve kapsamlı bir tarzda ele alan müfessir ise, *Mefatihü'l-Gayb* isimli tefsirin sahibi Fahreddin er-Razi'dir. Cerrahoğlu, ayetler ve sureler arasındaki münasebetleri tam ve eksiksiz bir şekilde ele alan ilk müfessirin Râzî olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰ Râzî bu alanla ilgili değerlendirmeler yaparken kendisinden evvel konu hakkında yazılan tefsirlerden de istifade etmiştir. Bununla birlikte Râzî'den önce bu konuda sistematik tarzda yazılan herhangi bir tefsirin olduğunu söylememiz mümkün değildir. Tıpkı Zemahşeri'de olduğu gibi Razi'den sonra gelen Beydavi (ö. 685/1286), Nehcivani (ö. 920/1514) gibi müfessirler de, onun tefsirinden çokça istifade etmişlerdir.

Razi'den sonra Ebu'l Hasan Ali b. Ahmet el-Haralli (ö. 638/1240), Şerefuddin Ebu'l-Fadl Muhammed b. Abdullah el-Mursi (ö. 655/1257) ve İbn Ebi'l-İsbai'l-Mısrî (ö. 654/1256) gibi Endülüslü âlimle tefsirlerinde münasebetten bahsetmişlerdir. Münasebetü'l-Kur'an'a dair ilk müstakil eser ise Endülüslü âlim Ebu Cafer b. Zübeyir

⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 36; Abdülhamit Ferahi, *Nizamu'l-Kur'an ve Tevili'l-Furkan bil-Furkan*, el-Dairetü'l-Hamidiye, Y.y.y., 2008, s. 21.

⁵⁹ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, ss. 46-111, 234, 256.

⁶⁰ İsmail Cerrahoğlu, “Fahreddin Razi ve Tefsiri”, *A.Ü. İslam Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sevinç Matbaası, S. 2, Ankara, 1977, ss. 7-50.

(ö. 708/1308)'in *el-Burhan fi Tertibi Suveri'l-Kur'an* isimli eseridir. Bu eserde sureler arasındaki münasebeti göstermeye çalışmaktadır. Bu eserin henüz yazma halinde olduğu ifade edilmektedir.⁶¹

Ayetler ve sureler arasındaki münasebeti zikrettiğimiz âlimlerden daha geniş, titiz bir şekilde ele alan âlim ise Burhaneddin el-Bika'i olmuştur. Müfessir, *Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver* isimli eserini yazarken yapılan tenkitler üzerine bu çalışmayı bırakıp konunun önemini ortaya koymak amacıyla *Masa'idu'n-Nazar li'l-İşrafi ala Makasıdı's-Süver* isimli eseri kaleme almıştır.⁶²

Bu bağlamda Kur'an münasebetine dair önemli görüşler ortaya koyan Elmalılı M. Hamdi Yazır'ı da zikretmeliyiz. Elmalılı, yazdığı tefsirin herhangi bir Arapça tefsirin tercümesi olmadığını açıklamakta ve ardında da eserini kaleme alırken istifade ettiği tefsirleri sıralamaktadır. O, özellikle münasebete önem veren müfessirlerin eserlerinden yararlanarak tefsirini yazmıştır. Bu sebeple Elmalılı, ayetler ve sureler arasındaki münasebeti titizlikle yazdığını beyan eder. Elmalılı, bu işi diğer müfessirlere göre biraz daha ileriye götürerek ayetler ve sureler arasındaki münasebeti tefsirinde dikkat edilecek noktaları en başında zikretmektedir.⁶³

Son olarak şunu ifade edelim ki, Beydavi'nin (ö. 685/1286) *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-tevil'i*, Ebu Hayyan'ın (ö. 745/1344) *Bahru'l-Muhiti*, Ebu's-Suud Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşadı Akli's-Selim'i*, Alusi'nin (ö. 1270/1853) *Ruhu'l-Meani'si* ve Reşit Rıza'nın *Tefsiru'l-Menar'ı* gibi eserler de ayetler ve sureler arasındaki münasebetten az da olsa bahsetmişlerdir. Bu bağlamda diyebiliriz ki Ebubekir en-Neysaburi ile Ebubekir b. el-Arabî Münasebetü'l Kur'an ilminin temellerini atmış, Razi sistemleştirmiş ve Bika'i de zirveye taşımıştır.

2.2.1.Münasebetü'l-Kur'an'ı Kabul Edenler

Münasebetü'l-Kur'an ilmine yaklaşımları açısından müfessirleri iki grupta değerlendirebiliriz. Bazı müfessirler Kur'an'ın icaz ve belagatini ortaya koyduğu için münasebet ilmine çok büyük önem atfetmişlerdir. Müfessirlerden bir kısmı ise, bu ilme

⁶¹ Kara, *Bika'i ve Tefsirindeki Metodu*, s. 218-219.

⁶² Kara, *Bika'i ve Tefsirindeki Metodu*, s. 80. Necati Kara, bu nüshanın Süleymaniye kütüphanesi Reisülküttap bölümünde 96. numaraya kayıtlı olduğunu ve 238 sayfadan oluştuğunu ifade etmektedir.

⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 13.

önem vermediği gibi onu gereksiz ve lüzumsuz bir iş olarak nitelemiştir. Fakat bu ikinci gruptakilerin sayısı fazla değildir. Bu bağlamda münasebetü'l-Kur'an ilminin gerekliliğini savunan ve bu hususta çeşitli değerlendirmeler yapan âlimlere değinmek istiyoruz.

Tarihçede ifade ettiğimiz gibi bu alanın öncüsü hicrî 4'ncü asırda yaşayan Ebubekir Neysaburi olmuştur. Keza Zemahşerî, Râzî,⁶⁴ hicri 7. asrın sonlarında yaşayan İbn Nakip el-Makdisî (ö. 769/1368),⁶⁵ Ebu'l-Hasan el-Harallî (ö. 638/1248),⁶⁶ hicri 8. asrın başlarında bu konuyla alakalı ilk müstakil eseri kaleme alan Ebu Hayyan'ın hocası Ebu Cafer Ahmet b. İbrahim Gırnatî (ö. 708/1308),⁶⁷ Ebu Hayyan el-Endülüsî,⁶⁸ Beydavî ve Neseî⁶⁹ gibi âlimler de hem münasebetü'l-Kur'an ilminin öneminden bahsetmişler hem de bu konuyla ilgili örnek tefsirler yapmışlardır.

Modern dönem müfessirlerinden *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserin sahibi Elmalılı M. Hamdi Yazır, Abdülmüteal Said'i, Seyyit Kutub, Ebu'l-Ala Mevdudî, Said Havva ve Muhammed Abduh gibi bazı âlimler de söz konusu ilmin öneminden bahsetmişlerdir. Zikredilen âlimler münasebetü'l-Kur'an ilminin Kur'an'ın icazının bir göstergesi olduğunu ve bu konuda çalışmalar yapılması gerektiğini savunmuşlardır.

2.2.2. Münasebetü'l-Kur'an'ı Reddedenler

Bazı müfessirler, “ayetler ve surelerin münasebetiyle ilgili ne sahâbeden ve ne de tabiinden herhangi bir rivayet gelmemişken, münasebetü'l-Kur'an ismiyle böyle bir ilim ortaya koymamız nasıl mümkün olur? Bu bir zorlamadır” diyerek böyle bir ilim dalının olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu konuyu reddedenlerin öncüleri ise İzzeddin b. Abdüsselam (ö. 660/1345) ve Muhammed b. Ali eş-Şevkani'dir (ö. 1250/1834).

⁶⁴ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, VII, s. 138; Yılmaz, *Ayetler Ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 44.

⁶⁵ O, daha ziyade yüce Kur'an'da bulunan ibretli kıssalar arasındaki münasebeti belirtmeye çalışmıştır. Bkz. Bika'i, *Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver*, I, s. 10.

⁶⁶ Bika'i, *Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver*, I, s. 10.

⁶⁷ Bika'i, *Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver*, I, s. 6.

⁶⁸ Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhit*, I, s. 173.

⁶⁹ Nasrettin Ebu Sait Abdullah b. Ömer Beydavi, *Tefsirü'l-Beydavi*, C. I, Müessesetü'l-Tarihu'l-Arabi, Dar İhya Al-Turas Al-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y., ss. 33, 43; Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmet Neseî, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiki't-Tahvil*, C. I, Daru İhya Kütübü'l-Arabiyye, Y.y.y., t.y., s. 16-17.

İzzeddin b. Abdüsselam, Kur'an'ın tek bir defada değil de farklı zamanlarda indirildiğini, birbirinden farklı konular içerdiğini, bundan dolayı da onun ayet ve sureleri arasında bir münasebetin kurulamayacağını ifade etmiştir. Şöyle bir örneklem ile de bu görüşünü gerekçelendirmiştir: Bir hâkim çeşitli vakalar üzerinde birbirine zıt hükümler verir. Herhangi birine verilen bir hükümlerle, başka birine daha farklı sebeplerden ötürü verilen bir hüküm arasında nasıl bir bağ kurulacaktır? Dolayısıyla farklı konulardan bahseden ayet ve sureler arasında da herhangi bir münasebet kurulması zor hatta zorlama olacaktır.⁷⁰

Münasebet ilmini gerekli görmeyen ve bu ilmi savunulara tenkitte bulunan bir diğer isim ise Şevkani'dir. O, "Mademki birçok tefsirci, zorlama ile yapay bir ilim ortaya çıkarmışlardır. Böylece, yüzmekle mükellef olmadıkları bir denize dalmışlar ve bütün zamanlarını kendilerine faydası olmayan bir ilime hasretmişlerdir. Hatta kendilerini, Allah'ın kitabı ile ilgili konularda yasak olan mücerret re'yle konuşmaya sürüklemişlerdir. Şöyle ki onlar Mushaflardaki mevcut tertibe göre düzenlenmiş Kur'an ayetleri arasında irtibatlardan ve münasebetlerden bahsetmeye yönelmişlerdir"⁷¹ diyerek münasebetü'l-Kur'an ilmine karşı çıkmaktadır.

Bazı âlimler bu müfessirlerin görüşlerine çeşitli şekillerde cevaplar vermişlerdir. Örneğin, Mahmut b. Ahmet Melevî (ö. 774/1372), Kur'an ayetleri zaman ve hadiselere göre parça parça inip ve hikmet nedeniyle tertip üzerine indiği ve elimizde mevcut olan Mushaf'ın Levh-i Mahfuz'da aynısı bulunduğunu ve surelerin tertibinin tevkifi olduğunu açıklayıp İzzeddin b. Abdüsselam'ın görüşünü reddetmektedir.⁷² Suyuti ise, İzzeddin b. Abdüsselam'ın, mutlak olarak reddetmediğini ifade eder. İzzeddin'in, cümlenin fatihasıyla hatimesi arasındaki ilişki aynı şekilde olmasını şart koştuğunu, şayet bu bağ, çeşitli sebeplerden dolayı bulunmuyorsa, o cümlede herhangi bir münasebetin söz konusu olmadığını düşündüğünü belirtir.⁷³

Nurettin İtır, Şevkani'nin münasebet ilminin faydasız olduğu iddiasını şöyle cevaplandırmaktadır: "Edebiyat araştırmacıları devamlı olarak bir kasidenin

⁷⁰ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 37.

⁷¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkani, *Fethu'l-Kadir*, C. I, Daru İbn kesir Yay., Beyrut, 1414, s. 52.

⁷² Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 37; Muhammed Abdul Azim Zerkani, *Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, C. I, Daru'l İhya el-Kütübi'l Arabiya, Y.y.y., t.y., s. 73.

⁷³ Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 287.

beyitlerindeki ilgi ve uyumu, birbirleri arasındaki amaçları şair ya da yazarın sözünü uyumsuzluktan ve zayıflıktan kurtaracak bir hedeften diğerine en güzel geçiş şeklini ortaya çıkarmaya son derece önem verirlerken; nasıl olur da sözlerin en fasihi ve nazmı en beliğ olan Allah'ın kelimasında buna dikkat edilmez ve önem verilmez?" Yine İtr, Kur'an-ı Kerim'in münasebet ilmine karşı çıkanların kesinlikle yersiz kuşkulara kapıldıklarını ifade eder. Şayet biz, iyi niyetle münasebet ilmine yaklaşırsak böyle asılsız şüphe ve endişelere de yer kalmayacaktır. Münasebetleri araştırarak da Kur'an-ı Kerim'de olan incelik ve belagatler açığa çıkacaktır. Bu çalışmanın da yegâne gayesi tıpkı Kur'an'ın inişinde olduğu gibi hidayettir.⁷⁴

Münasebetü'l-Kur'an, İslam âlimlerinin çoğunluğu tarafından benimsenen ve yer yer eserler verilen bir ilim dalıdır. Birçok âlim de bu konunun önemine dair çeşitli görüşler beyan etmişlerdir ki aşağıda bu konuya temas edeceğiz.

2.3.ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim, yüce Allah tarafından 23 yıllık bir zaman zarfında gönderilmiş olmasına rağmen ayetler ve sureler arasında bir irtibat ve insicam söz konusudur. Ayetler ve sureler arasında görülen bu insicam Kur'an'ın mucizevi bir yönünü teşkil etmektedir. Bu bağlamda Kur'an, Hz. Peygamber'in umumi, ebedi ve en büyük mucizesi kabul edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in söz konusu mucize yönü ile ilgili de çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Kimi âlimler de ayet ve sureler arasında bir münasebet ve insicamın olduğunu ve bunun araştırılmasının önemi ve gerekliliğini vurgulamışlardır. Örneğin İbnü'l-Arabî, "Kur'an ayetlerinin bazısının bazısına manaları birbirine kenetlenmiş tek bir kelime gibidir."⁷⁵ diyerek bu hususa dikkat çekmiştir.

Zerkeşi ise, geçmişteki müfessirlerin pek önem vermediklerini söylediği ayet ve sureler arasındaki münasebeti bilmenin, bazı cüzler arasındaki münasebet ve insicamı ortaya koymak olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu durum ince ve zor bir iş olduğundan dolayı önceki âlimler buna pek yanaşmamışlardır.⁷⁶

⁷⁴ Nurettin İtr, "Münasebet İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Önemi" çev. Eyüp Yaka, *İslami İlimler Dergisi*, S. 2, 2006, ss. 219-245.

⁷⁵ Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 287.

⁷⁶ Zerkeşi, *el-Burhan*, II, s. 36.

Münasebet ilmine önem veren âlimlerden bir diğeri ise Fahreddin Razi'dir. Ona göre "Kur'an, bütünüyle bir tek sure hatta bir tek ayettir".⁷⁷ Yine onun bu hususta, "Münasebet ilmi büyük bir ilimdir. Kur'an-ı Kerim'in pek çok incelik ve letafeti bu ilme tevdi edilmiştir. Akıllı kimselere makul ölçülerde sunulursa gönül hoşluğuyla kabul görür"⁷⁸ dediğini görüyoruz. Bakara suresinin son bölümünün tefsirini yaparken de şöyle demiştir "Bir kimse bu surenin nazmındaki letaifi ve tertibindeki güzelliği düşünürse, Kur'an lafızlarının fesahati, manalarının şerefi bakımından muciz olduğunu bilir. Keza yine o, tertibi ve ayetlerinin dizimi yönünden de mucizdir. Üslubu sebebiyle Kur'an'ın muciz olduğunu söyleyenlerin maksadı bu olsa gerektir. Gördüm ki müfessirlerin ekserisi bu işe yanaşmamışlar ve bundaki ince esrara vakıf olmamışlardır."⁷⁹ Razi'nin tüm bu ifadeleri onun münasebetü'l-Kur'an ilmine ne kadar önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu hususa tefsirinde genişçe yer veren Razi, kendisinden sonra gelen müfessirleri bu yönüyle de etkilemiştir.

Münasebet konusunu genişçe ele aldığı tefsirinde Bika'i, münasebetin önemini "Bu ilimle, kalplerdeki iman kemal bulur ve sağlamlaşır."⁸⁰ sözüyle ifade etmiştir. Abdülhamit Ferahi ise bu hususta; "Hikmetlerin çoğu ve bazı şeylerin delalet edeceği nazım bunun altında gizlidir, eğer kimse buna yönelmeyi terk ederse, yüce Kur'an'ın büyük manasını terk etmiş sayılır."⁸¹ demiştir.

Sonuç itibarıyla münasebetin önemine dair sözlendi her sözü burada zikretmemiz mümkün değildir. Bununla birlikte kanaatimizce nakledilen görüşler, söz konusu ilmin önemini ifade etmek için yeterlidir.

2.4.MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN'IN TÜRLERİ

2.4.1.Sureler Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim'in şimdiki tertibinin nüzul üzere olmadığına herhangi bir ihtilaf yoktur. Surelerin tertibinin içtihadı olduğunu iddia edenler olmakla birlikte âlimlerin çoğunluğuna göre surelerin tertibi tevkifidir. Kur'an-ı Kerimde surelerin yerlerini bizzat Hz. Peygamber'in bildirmesiyle olduğunu söyleyen âlimler, Hz.

⁷⁷ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, IX, s. 3; Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 36. .

⁷⁸ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, VII, s. 139.

⁷⁹ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, VII, s. 139; Bika'i, *Nazmu'd-Dürer*, I, s. 9.

⁸⁰ Bika'i, *Nazmu'd-Dürer*, I, s. 10-11.

⁸¹ Abdülhamit Ferahi, *Delailü'n-Nizam*, Hamidiye Matbaası, Y.y.y., 1388, s. 38.

Osman zamanında çoğaltılan Mushafların tertibi üzerinde sahabenin icma etmesini, surelerin tertibinin tevkifi oluşuna bir delil kabul etmişlerdir.⁸² Razi, Mekki veya Medeni ayırımı yapılmaksızın surelerin dizilişini vahye dayalı olduğunu ve eğer tevkifi değil de içtihadı bir mesele olsaydı ihtilafın ortaya çıkacağını ve farklı tertipler meydana geleceğini ifade etmiştir.⁸³

Sureler arasında dikkat çeken münasebet Kur'an'ın mucizeliğine farklı bir anlam katmaktadır. Bazen bir surede detaylandırılmayan bir konu diğer bir surede detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bazen bir surenin sonu ile diğer bir surenin başının tamamlayıcı olduğu telakki edilebilmektedir. Münasebet sadece bunlarla sınırlı olmayıp bazen bir sure farklı surelerle ilişkili olabilmektedir. Bazen birinde olan mücmellik diğer bir surede mufassal hale gelmiştir.

Sureler arasındaki münasebeti ortaya koymaya çalışan müfessirlerden biri olan Bika'i, Kur'an'ın ilk suresinden başlayarak, her surenin bir önceki ve bir sonraki sure ile olan münasebetini araştırmıştır. Ayrıca o, Kur'an'ın başıyla sonunda bulunan sureler arasındaki münasebete de değinmiştir. Bu sebeple ayet ve surelerinin birbiriyle olan münasebetinden yola çıkarak, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğuna dair hiçbir şüphenin olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁸⁴

2.4.2. Peş Peşe Gelen Sureler Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim'de peş peşe gelen sureler birbiriyle münasebet içindedir. Genel kabule göre biri diğerini anlam ve konu açısından tamamlamaktadır. Örneğin Felak suresinde genel olarak "*yarattığı şerlerden*" bahsedilmekte iken, ardından gelen Nas suresinde ise, hususi olarak "*vesvese veren insanların ve cinlerin şerrinden*" bahsedilmektedir.⁸⁵ Keza Kur'an'ın bir suresini diğer bir suresi anlam açısından detaylandırır. Bunun en açık örneği Fatiha ile Bakara suresi arasındaki anlam ilişkisidir. Fatiha suresi 7 ayettir ama bütün Kur'an'ın önsüzü gibidir. Dolayısıyla Kur'an'ın en uzun suresi olan Bakara da onun bir açıklaması mahiyetindedir.

⁸² Zerkani, *Menahil*, I, s. 347.

⁸³ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, IX, s. 215.

⁸⁴ Sakıp Yıldız, "Ayet ve Sureler Arasındaki Münasebet", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Özdem Kardeşler Matbaası, S. 7, İstanbul, 1986, s. 73.

⁸⁵ Bika'i, *Nazmu'd-Dürer*, XXII, s. 424-425.

Birbirini takip eden surelerin münasebet yönünü Razi birkaç yönden şöyle açıklamaktadır.

1. İcmal ve tafsil ilişkisi: Bakara ve Fatiha suresi örneğinde olduğu gibi önceki surede özet ve kısa bir tarzda beyan edilen bahisler, müteakip surede daha detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

2. Sebep ve müsebbip ilişkisi: Önceki sure sonra gelen surenin sebebi durumunda olabilir. Sure-i Fil’de, Ebrehe ve ordusu, Kâbe’yi yıkmak için Mekke’ye doğru gelirken Ebabillerle karşılaştıklarında nasıl helak oldukları anlatılmış, ardından gelen Kureyş suresinde de bunun Kureyş’lilerin Beytullah’a olan ülfetini sağlamlaştırmak amacıyla yapıldığına işaret edilmiştir.

3. Umum ve husus ilişkisi: Bir surede genel olarak ele alınan bir konunun müteakip surede özel olarak işlenmesidir. Buna örnek olarak Felak ve Nas suresi zikredilebilir.

4. Mukabele: Sonra gelen surenin önceki surenin mukabili durumunda olması. Buna Maun ile Kevser suresini gösterebiliriz.⁸⁶

5. Benzerlik ve Zıtlık Münasebeti: Birbiri peşi sıra gelen surelerin benzer veya zıt konuyu takip etmesidir. Teğabun-Münafikun⁸⁷ Nasr-Leheb⁸⁸ Leheb-İhlas gibi⁸⁹ her surenin manası itibarıyla tek başına ayrı bir fonksiyonu olduğu gibi kendisinden önce veya sonra gelen surelere göre başka bir fonksiyona da sahip olabilmektedir.⁹⁰

6. Tetimme: Önceki surede anlatılan konunun sonraki surede devam etmesi ve tamamlanmasıdır. Mesela Bakara suresinde ele alınan iman, ibadet ve muamelat gibi hususların Al-i İmran ve Nisa suresinde devam edip tamamlanmıştır.

Konuya örnek olması açısından Kıyamet suresi ile kendisinden sonra gelen İnsan suresi arasındaki münasebeti, Vehbe Zuhayli’nin değerlendirmeleri ışığında zikredebiliriz:

- Kıyame suresinin son ayetlerinde insanoğlunun ilk önce bir nutfeden yaratılmış olduğu, sonra da erkek ve dişi olmak üzere iki cinsin var edildiği

⁸⁶ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XXXII, s. 117.

⁸⁷ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XXXI, s. 149-150; C. XXX, XX, s. 70.

⁸⁸ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XXXI-XXXII, s. 165.

⁸⁹ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XXXII, s. 175.

⁹⁰ Abdülhamit Birşık, “Kur’an’da İç Bütünlük: İslahî’nin Tefsir Yöntemi”, *Kur’an İlmi Araştırmaları*, S. 2, 2001, s. 74-75.

belirtmiştir. Kıyame suresinin 36-40. ayetlerin ardından gelen İnsan suresinin 1 ve 2'nci ayetlerinde ise, insanlığın ilk atası Hz. Âdem'in yaratılışı, insanların şükreden ve nankörlük eden olmak üzere iki türe ayrılmasının sonuçları açıklanmıştır.

- Kıyame suresinde cennet ve cehennem durumu genel olarak dile getirilmiştir. İnsan suresinde ise bunların özellikleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Özellikle Cennete dair geniş anlatımlar vardır.

- Kıyame suresinde asilerin yani günah işleyenlerin kıyamet gününde karşı karşıya kalacakları çok çetin hallerden bahsedilmiştir. Sonraki surede ise, iyi kimselerin karşı karşıya kalacakları nimetler anlatılmıştır. Bu örnekler, iki sure arasındaki münasebetin açıklamaya gerek kalmayacak kadar açık olduğuna delalet etmektedir.⁹¹

Sonuç olarak diyebiliriz ki peş peşe gelen Kur'an sureleri arasında bir anlam ilişkisi yani münasebet vardır. Hemen belirtelim ki, konuyla ilgili farklı görüşler olsa da, bu durum art arda olmayan sureler arasında da geçerlidir.

2.4.3.Farklı Sureler Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim'in temel konuları olan tevhit, nübüvvet ve ahiret Kur'an'ın tek bir sure veya ayetinde de olabilmektedir. Müfessirler, Kur'an'ın nazım, icaz ve belagatini açıklarken bu üç temel konular üzerinde durmuşlardır. Onlar, her bir surenin bunlardan bir veya birkaçıyla ilgili olmasının yanında özel veya detay konularının, yani müstakil bir kimliğinin bulunduğu da dikkat çekmişlerdir.⁹² Naklettığımız gibi, Kur'an ayetleri ve surelerinin birbiriyle olan münasebeti sadece sıralanmış surelerle sınırlı olmayıp Kur'an'daki surelerin birbiriyle sıralı olmadığı halde de aralarında münasebet kurmak mümkündür. Farklı surelerle ilgili münasebete dair ise, Kıyamet suresiyle Bakara suresini örnek olarak gösteremeye çalışacağız.

Bakara Suresi'nde *الم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* "*Elif Lam Mim. Bu (Kur'an), (Allah katından olduğu) şüphe götürmeyen ve muttakiler için yol gösteren bir kitaptır.*"⁹³ geçmektedir. Kıyamet suresi ise, aynı şekilde Kur'an'ın Allah katından

⁹¹ Vehbe Zuhayli, *Tefsirü'l-Münir*, çev. Hamdi Arslan vd., C. XXIX-XXX, Risale Yay., İstanbul, 2005, s. 265.

⁹² M. Faik Yılmaz, "Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXI, TDV Yay., İstanbul, 2006, s. 570.

⁹³ Bakara, 2/1-2.

olduğunu vurgulamıştır.⁹⁴ Keza Bakara suresinde, بِالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ “o muttakiler ki, gayba inanırlar, namazlarını dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden infakta bulunurlar.”⁹⁵ buyurulmaktadır. Kıyamet suresinde ise, inanmama ile namaz kılmamanın tehlikeli sonuçları beyan edilerek: فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى “Artık son pişmanlık fayda etmez çünkü dünyada ne hakikati kabul ederdi ne de namaz kılardı.”⁹⁶ denilmiştir.

Bakara suresinde وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ “ve onlar, sana indirilene, senden önce indirilenlere ve ahirete de kesin olarak inanırlar.”⁹⁷ denilmektedir. Kıyamet suresinde de ahirete dair birçok açıklama yer almaktadır. Yine Bakara suresinde أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ “İşte, Rablerinin yolunda olanlar ve kurtuluşa erenler onlardır.”⁹⁸ buyurulmuş, Kıyamet suresinde de felaha erme alametlerinden biri zikredilmiştir: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ “O gün kimi yüzler Rablerini temaşa edip sevinçten parlar.”⁹⁹

Bakara suresinde إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ “kâfirlere gelince, şu bir gerçek ki, onları uyarsan da uyarımasan da birdir, inanmazlar”¹⁰⁰ denilirken, Kıyamet suresinde inkârın ana sebepleri zikredilmiş ve bunların yanlışlığı üzerinde durulmuştur. Yine kâfirlerin uğrayacağı bazı azap türlerine temas edilmiştir.¹⁰¹ Görünen o ki Bakara suresi ile Kıyamet suresi arasında anlam açısından geniş bir münasebet vardır. Bu durum Kur’an’daki diğer sureler için de, örneğin Bakara suresiyle Al-i İmran, Fatıha suresiyle Nas suresi gibi, söz konusudur.

2.4.2.Sure İçi Münasebet

2.4.2.1.Surenin Başlangıcı ile Sonu Arasındaki Münasebet

Bütünlüğünü göstermek açısından surelerin başlangıç ve sonu arasındaki uyum ve ahengi belirlemek son derece önemlidir. Bir surenin başıyla sonu arasındaki anlam ilişkisi, Münasebetü'l-Kur’an’ın önemli konularından biri sayılmaktadır. Bu husus

⁹⁴ Kıyame, 75/1-5.

⁹⁵ Bakara, 2/3.

⁹⁶ Kıyame, 75/31.

⁹⁷ Bakara, 2/4.

⁹⁸ Bakara, 2/5.

⁹⁹ Kıyame, 75/22-23.

¹⁰⁰ Bakara, 2/6.

¹⁰¹ Süleyman Koçak, “Tenasübi'l-Kur’an İlmi Açısından Kıyamet Suresinin İncelenmesi”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XIII, S. 2, 2009, s. 338-339.

Kur'an'ın bütünlüğü ve nazımının belîğ ve muciz olması açısından da dikkat çekicidir. Kur'an surelerinin çoğunda baş kısmıyla sonu arasında tam ve güzel bir münasebet bulunmaktadır. Münasebetten kastedilen surenin başı ile sonu arasındaki sebep sonuç ve anlam ilişkisi gibi hususlardır.

Surenin başlangıcıyla sonu arasındaki münasebete dair Müminun suresini örnek vermek istiyoruz. Müminun suresinin birinci ayeti ile surenin sonu arasında tezatlık ifade eden bir münasebet bulunmaktadır. Surenin başı *قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ* “Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir”¹⁰² derken, sonunda, *إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ* “Şüphesiz kâfirler asla kurtuluşa eremezler”¹⁰³ denilmiştir. Yani surenin başında iman edenlerin muzaffer olacakları, sonunda ise iman etmeyenlerin yani kâfirlerin felaha eremeyecekleri haber verilmektedir. Başında müjde sonunda uyarı ve azapla korkutmaktadır. Dolayısıyla surenin başıyla sonu arasında gayet açık bir zıtlık münasebeti bulunmaktadır. Bu benzerlik ve münasebet surenin sonu ile başı arasında sadece ilk ayetten ibaret olmayıp baş ve sondaki diğer ayetler arasında da düşünülebilir.

2.4.2.2.Surenin Konuları Arasında Münasebet

Kur'an'ın temel konuları tevhit başta olmak üzere, nübüvvet ve mead (kıyamet ve ahiret ahvali)'dir. Kur'an'ı teşkil eden sureler de bu konulardan bir veya bir kaçını ele almış olabilir. Bununla birlikte Kur'an'ın temel hedefi insanların tevhid üzere iman etmeleridir. Bu yüzden surelerde değinilen farklı konular da tevhide vurgu yapmak için anlatılmıştır.

Bir kısım müfessirler surenin konuları arasındaki münasebete özel önem vermişlerdir. Bu bağlamda Razi, Seyyid Kutup (ö. 1388/1966) ve Mevdudi (ö. 1399/1979) gibi âlimlerin tefsirleri zikredilebilir.

Örneğin Razi, Furkan suresinin tefsirine başlamadan önce şöyle bir giriş yapmaktadır:

Allah Teâlâ, Furkan suresinde tevhit, nübüvvet ve kıyametin hallerinden bahsettikten sonra sureyi inanan ihlaslı kullarının vasıflarını belirterek bitirmiştir. Yaraticının sıfatlarının ispat edilmesinin her şeyden önce belirtilmesi gerektiği için,

¹⁰² Müminun, 23/1.

¹⁰³ Müminun, 23/117.

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا، Allah Teâlâ sureye bu hususla başlayarak, “Furkan’ı kulu (Muhammed’e) indiren Allah ne yücedir.”¹⁰⁴ buyurmaktadır.

Allah Teâlâ zatını şu dört büyüklük sıfatıyla tavsif etmiştir:

1. الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ “Göklerin ve yerin mülkiyeti ona aittir”¹⁰⁵ ayeti, Allah Teâlâ’nın varlığına dikkat çeker mahiyettedir.

2. وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا “O, hiçbir evlat edinmemiştir”¹⁰⁶ beyanıyla, ebediyen mabut olanın kendisi olduğunu, başkasının ibadete layık olamayacağını ve tek hükümran kendisi olduğunu ifade etmiştir.

3. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ “O’nun mülkünde bir ortağı da yoktur”¹⁰⁷ ifadesiyle, tek ve yegâne olanın kendisi olduğunu bildirmiştir.

4. وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ “O, her şeyi yaratıp, ona bir nizam vermiş ve onun mukadderatını takdir etmiştir”¹⁰⁸ cümlesine yer vermiştir.

Öte yandan, إِنَّ هَذَا إِلَّا إِنْكَافُتْرَةٌ “bu onun uydurduğundan başka bir şey değildir”¹⁰⁹ ayetiyle ise, Allah Teâlâ tevhitte, putperestliğin reddinden bahsettikten sonra nübüvvet meselesine geçip kâfirlerin, peygamberle ilgili olan inkârlarını zikretmiştir. Surenin dördüncü ayetinden otuz beşinci ayetine kadar aynı konu üzerinde durulmuştur. Tüm bunlardan sonra benzer konulara dair geçmiş insanların hayatından ibretlik tabloları (kıssalar) zikretmeye başlamıştır. Surenin, أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ “Rabbine bir bakmadın mı? Gölgeyi nasıl uzatmıştır O?”¹¹⁰ ayetinden sonra ise Allah Teâlâ’nın yine varlığına ve birliğine delalet eden delillerini peş peşe getirdiğini söyleyen Razi, surenin Allah’ın has kullarının vasıflarıyla tamamlandığını belirtir.¹¹¹ Böylece Razi, bu surede bulunan asli ve fer’i konuları arasındaki anlam ilişkisini kurup surenin bütünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır.

¹⁰⁴ Furkan, 25/1.

¹⁰⁵ Furkan, 25/ 2.

¹⁰⁶ Furkan, 25/2.

¹⁰⁷ Furkan, 25/ 2.

¹⁰⁸ Furkan, 25/2.

¹⁰⁹ Furkan, 25/4.

¹¹⁰ Furkan, 25/45.

¹¹¹ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, XXIII-XXIV, ss. 44-117.

2.4.2.3. Sure ile İsmi Arasında Münasebet

Sureler isimlerini, içinde geçen bir konu, kişi, yer veya varlık adından almışlardır. Sure isimlerinin tevkîfi mi ya da içindeki konulardan mı aldığı meselesinin araştırılması gerektiğini ifade eden Zerkeşî, ardından şayet ikincisi olsaydı her bir sure için birçok ismin olabileceğini, hâlbuki böyle bir şeyin olmadığını söyler. Ona göre sure isimlerinin tevkîfi olması daha makuldür.¹¹² Bununla birlikte bazı surelerin birden çok isminin var olması, bazı isimlerin muhtevaya binaen verilmiş olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Bika’i’nin, *Masa’idu’n-Nazar* isimli eserinde sureler ile isimleri arasındaki münasebete dair detaylı izahlar yaptığını görüyoruz. Bika’i’ye göre bir kişi, surenin adından maksadının ne olduğunu idrak ederse, o surenin gayesini de anlamış olur. Surenin amacını iyi idrak eden de onun ayetlerini, kıssalarını ve bütün ayetlerinin arasındaki münasebet ve ilişkiyi kolaylıkla tespit edebilir.¹¹³ Surelerdeki çeşitli konuları tek bir ana fikir etrafında değerlendirebilmek için bu husus oldukça önemlidir. Bika’i, surenin ana fikrini tespit ettikten sonra o surenin ismiyle maksadı arasındaki münasebeti bulmaya çalışmıştır. O, surelere verilen isimlerin, surelerin ihtiva ettiği ana fikre göre verildiğini söyleyerek şöyle demiştir: “Her surenin ismi, o surenin maksadının bir tercümesidir. Çünkü her şeyin ismi, müsemmasıyla kendi arasında münasebeti açığa çıkarır”.¹¹⁴ Bir surenin eğer birkaç ismi varsa, bunların hepsine o surenin maksat ve gayesine göre anlamlar verir.

Örneğin Bika’i, Bakara suresinin, öldükten sonra dirilmeye örnek teşkil eden “Bakara kıssası” zikredildiğinden dolayı bu ismi aldığını belirtir. Ardından bu surenin “ez-Zehra” ve “es-Senam” diye de isimlendirildiğini söyler. Ez-Zehra ile isimlendirilmesi dünya ve ahirette hidayet yolunu aydınlattığı ve gayba iman edenlerin yüzlerini kıyamet günü aydınlatacağından dolayıdır. Ona göre “es-Senam” diye isimlendirilmesi ise, yapılan bütün hayırların esas olan ve varılacak gayenin nihai noktası olan hidayetten sonra, gayba imandan daha büyük ve ahirete imandan daha şümüllü bir şey bulunmadığı şeklindeki görüşü benimser.¹¹⁵

¹¹² Zerkeşî, *el-Burhan*, I, s. 190.

¹¹³ Burhaneddin Ebu’l Hasan İbrahim b. Ömer Bika’i, *Masa’idu’n-Nazar*, C. I, Mektebetü’l-Maarif, Riyad, 1987/1408, s. 207.

¹¹⁴ Bika’i, *Masa’idu’n-Nazar*, I, s. 209.

¹¹⁵ Bika’i, *Nazmu’d-Dürer*, I, s. 55, 57.

2.4.2.4. Ayetler Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim ayetlerinin tertibi bizzat Hz. Peygamber'in emriyle olmuştur.¹¹⁶ Cebrail (as) Allah'tan aldığı vahiyleri Hz. Peygamber'e getiriyor, o da vahiy kâtiplerini çağırarak ayetlerin hangi sureye ve hangi ayetler arasına konulacağını söylüyordu. Keza ashâbı da onun bildirdiği tertip üzere okuyup ezberler ve ellerindeki Mushaflara yazarlardı.

Öte yandan Hz. Peygamber (sav) her yıl Ramazan ayında Kur'an'ın o zamana kadar inen kısmını Cebrail'le karşılıklı okurlardı. Arza denilen bu okuyuş Hz. Peygamber'in vefat ettiği yılın Ramazan ayında iki kez yapılmıştır ki, buna da arza-i ahire (son arza) ismi verilmiştir.¹¹⁷ Bu durum ayetlerin tertibi, kısalığı ve uzunluğu içtihadı olmayıp tamamen vahye dayandığını göstermektedir. Kur'an'da kısa ayetler bulunduğu gibi uzun ayetler de bulunmaktadır ki bunların hepsi vahiyle alakalı bir tertiptir.¹¹⁸

Hemen ifade edelim ki ayetlerin birbiriyle olan irtibat ve münasebeti gizli olduğu gibi bazen de açık olabilir. Bazen müfessir uzun bir süre emek sarf ettikten sonra o ayet veya sureyle ilgili münasebete ulaşabilir. Müfessirlerin en çok yoğunlaştıkları münasebet de surelerden daha ziyade ayetler arasındaki münasebettir. Bununla birlikte ayetler arasındaki münasebet, irtibat ve insicamı ortaya koymak bir yandan da müfessirin beceri ve kabiliyetine bağlı bir durumdur.

Mevdudi, Kur'an-ı Kerim'in bir tek suresinin ayetlerini ve bütün surelerini birbirine bağlayan bir bağın varlığı konusunda şüphe edilemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü böyle bir bağın olmayışı âlemlerin Rabbi keliminde şöyle dursun, insanların kelamına bile yakışmaz. Dolayısıyla Kur'an'ın ayetleri ve sureleri arasında güçlü bir anlam bağı vardır. Ayetler arasında münasebet, sadece peş peşe gelen ayetlerle sınırlı olmayıp farklı surelerde bulunan ayetlerle veya aynı surede bulunup peş peşe olmayan ayetler arasında da mümkündür.¹¹⁹ Aşağıda bu hususları başlıklar halinde ele alıp örneklendirmek istiyoruz.

¹¹⁶ Zerkani, *Menahil*, I, s. 339.

¹¹⁷ Zerkani, *Menahil*, I, s. 340.

¹¹⁸ Zerkani, *Menahil*, I, s. 337.

¹¹⁹ Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsir*, çev. M. Beşir Eryarsoy, haz. Selim Tekin, C. I, Şamil Yay., İstanbul, 1990, s. 25.

2.4.2.4.1. Peş Peşe Gelen Ayet veya Ayet Grupları Arasındaki Münasebet

Ayetler arasındaki münasebet, tenasüp konusunun en küçük parçasıdır. Yukarıda açıkladığımız gibi, Kur'an ayetlerinin dizilişi tevkifidir. Dolayısıyla ayetler arasında bir irtibat ve münasebet vardır. Burada özellikle peş peşe gelen ayetler arasındaki münasebete değinip örnekler vereceğiz.

Hemen ifade edelim ki bir ayet önceki ayetin tamamlayıcısı veya sonraki ayetin başlangıcı olabildiği gibi tek başına müstakil bir mana da ifade edebilir. Fakat bu müstakil olma durumu, ayetler arasında bir kopukluk olduğu anlamına gelmez. Bir vaizin, muhatabın durumuna göre konuşmasını ayarlaması, asıl konusundan kopmadan farklı hususlardan uygun bir şekilde bahsetmesi gibi, Kur'an-ı Kerim de ayetlerini bu şekilde sunar ve asla kopukluk göstermez.¹²⁰

Ayetler arasındaki münasebet ve irtibatı bulmak bazen oldukça zor olabilir. Bu durum daha çok müfessirin ilmüne ve becerisine bağlıdır. Bika'i'nin bazı ayetler arasındaki münasebeti kurabilme hususunda aylarca düşünmesi, bu konunun ne kadar zor olduğunun bir göstergesidir.¹²¹

Peş peşe gelen ayetler arasındaki münasebete örnek olarak Bakara suresinin 168. ayetini zikredebiliriz. Râzî, müşriklerin ahiretteki pişmanlıklarından bahseden ayetin hemen ardından *“Ey İnsanlar yeryüzündeki şeylerden, helal ve temiz olanlarından yiyiniz...”*¹²² ayetinin zikredilmesi hususunu münasebet açısından değerlendirirken şunları ifade etmektedir:

“Allah Teâlâ tevhidî, tevhidin delillerini ve muvahhitlere verilecek sevabı beyan ettikten sonra Allah'a ortak koşanları ve kâfirlerin reislerine uyanlarından bahseder. Bunun peşinden her iki grup yani Hak ve batıla verilen nimetleriyle ihsanını ve Allah'a karşı suç işleyenin suçu ile Allah'ı inkâr edenin inkârının, bu inkârların genelde olan nimet ve ihsanını etkilemeyeceğine değinir ve ardından, *“Ey insanlar yeryüzündeki şeylerden, helal ve temiz olanlarından yiyiniz”*¹²³ buyurmuştur. Bu hususta Elmalılı da, Allah Teâlâ'nın insanları her türlü şirk ve küfürden sakındırıp

¹²⁰ Muhammed İbn Aşur, *Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir*, C. I, ed-Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984, s. 81.

¹²¹ Bika'i, *Nazmu'd-Dürer*, I, s. 15.

¹²² Bakara, 2/168.

¹²³ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, V, s. 2; Muhammed Ali Sabuni, *Safyatü't-Tefasir "Tefsirlerin Özü"*, çev. Sadreddin Gümüş ve Nedim Yılmaz, C. I, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 208.

tevhit inancına davet ettikten sonra bu ayeti, Rab'lığının eseri ve insanlar üzerine koyduğu bir kanun olarak gösterdiğini beyan etmektedir.¹²⁴

2.4.2.4.2.Farklı Ayetler Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim, farklı sebep ve olaylara binaen yaklaşık yirmi üç yıllık bir süre zarfında pasajlar halinde nazil olmuştur. Bazı sureler bütün olarak bir defada bazı sureler ise grup grup ayetler halinde inmiştir. İnzal olan ayetlerin hangi sureye ve hangi yere yerleştirilmesi konusunda Hz. Peygamber, “*Bu ayeti falan yere koyunuz*”¹²⁵ diyerek bildirmiş, böylece de ayetlerin tertibi ilahî bir tayinle gerçekleşmiştir.¹²⁶ Kur'an bütünüyle tevhid konusu etrafında şekillendiği için, peş peşe gelen ayetlerde olduğu gibi farklı ayetler arasında da münasebetler bulunmaktadır.

Ayetler arasındaki münasebete örnek olarak Kıyamet suresinin 3 ve 6. ayetleri arasındaki anlam ilişkisini zikredebiliriz. İlk zikredilen ayet, *أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ* “*Ne o, yoksa inkârcı insan bir gün kendisini diriltip kemiklerini yeniden bir araya getiremeyeceğimizi mi sanıyor*”¹²⁷ buyurduktan sonra, insanın dünyada vefat ettikten sonra ahirette yeniden dirilişi konusundaki zannını anlatmak için *يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* “*Hani ne zamanmış kıyamet...!*”¹²⁸ diye sormasını anlatmaktadır. Üçüncü ayet onun inkâr düşüncesini açıklamakta, altıncı ayette ise bu düşüncesinin açıkça ifadesi yer almaktadır.¹²⁹ Görüldüğü gibi zikredilen ayetler arasında gayet açık bir anlam ilişkisi vardır.

Farklı surelerdeki ayetler arasındaki münasebete dair ise, Bakara suresinin 238. ayeti ile Ankebût suresinin 45. ayeti arasında Razi'nin kurduğu münasebeti zikredebiliriz. Bakara suresinde,

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

“*Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun.*”¹³⁰; Ankebût suresinde ise,

¹²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 479.

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*, C. IV, Y.y., İstanbul, 1992, s. 218.

¹²⁶ Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 1; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, AÜİF Yay, Ankara, 1971, s. 53.

¹²⁷ Kıyame, 75/3.

¹²⁸ Kıyame, 75/6.

¹²⁹ Şemsüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Kayyım el-Cevziyye, *et-Tibyan fi Aksami'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Mutebenni, Kahire, t.y., s. 99-101.

¹³⁰ Bakara, 2/238.

اِنَّ مَا اَوْجِيْ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَاَقِمِ الصَّلَاةَ ۗ اِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاۗءِ وَالْمُنْكَرِ ۗ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ ۗ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا

تَصْنَعُوْنَ

“(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar.”¹³¹ buyurulmuştur.

Razi der ki, Allah Teâlâ insanların dini sorumluluklarını ve şeriatını açıklayıp ona uymayı emretti. Ardından da namazları takip ve muhafaza etmeye işaret etti. Zira namazda mevcut olan kıraat, kıyam, rükû, secde, namaz kılarken huşu halinde olmak, Allah’ın heybeti karşısında kalbin kibarlığını ifade eder ve insanı asi olmaktan kurtarır. İnsana Allah’ın emrine itaat etmeyi öğretir. İkinci ayette ise namaz, rububiyetin büyüklüğünü kulluğun küçüklüğünü, ortaya koyarak Allah’ın emirlerine boyun eğmeyi kolaylaştırır. İşte bunun için Allah Teâlâ buyurur ki, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا ۖ بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ ۗ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ “Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah’tan yardım dileyin.”¹³² Önceki bahislerden nikâh, boşanma ve iddetle ilgili beyan edilen her şey dünya maslahatındandır. Fakat bunlara namazın zikriyle uy, çünkü namaz ahiret maslahatından sayılmaktadır.¹³³ Görüldüğü gibi farklı iki suredeki farklı iki ayet arasında açık bir münasebet ortaya konulabilmektedir. Birinci surede Allah Teâlâ namazları ve özellikle orta namazı devamlı bir şekilde ikamet etmeyi emreder. İkinci ayette ise namazın insanları çirkin ve uygun olmayan şeylerden nehyettiği ifade edilmektedir. Ayetler arasında bir bütünlük ve anlam ilişkisi göze çarpmaktadır.

2.4.2.4.3. Ayet İçi Münasebet

Bir ayette yer alan kelimelerin kendi içindeki insicamı, ondaki nazım ve anlam açısından bir ahengini gösterir. Ayetleri Allah tarafından indirildiği için ondaki nazım da O’nun tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla beşer takatinin ötesinde bir nazım ve insicama sahiptir. Bu nedenle ayet içindeki kelimelerden birine müdahale etmek, ilahi karakteri bozmak anlamına gelir. Kur’an meydan okuduğu halde müşrikler onun bir benzerini ortaya koyamamışlardır. Ayetlerin kendi içindeki münasebet de, Münasebetü’l-Kur’an’ın önemli bir alanıdır.

¹³¹ Ankabut, 29/45.

¹³² Bakara, 2/153.

¹³³ Razi, *Mefatihü’l-Gayb*, V-VI, s. 157.

Kur'an, sadece sureler arası veya ayetler arası münasebetten ibaret değildir. Her ayetin içinde bulunan kelimelerinin münasebetini göstermeyi gerekli görmeyen Razi, bazı ayetlerde, önemliliğinden dolayı çok detaylı bir tarzda kelimeler arası münasebet ve insicamı ele alma ihtiyacı hissetmiştir. Örneğin Bakara suresinin *كُلُّ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ* “Her biri; Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler”¹³⁴ ayetindeki kelimelerin irtibat ve insicamı ile ilgili şunları ifade etmektedir: “Bu ayet-i kerime şu dört derecenin bilinmesinin, imanın şartlarından olduğunu bildirmektedir.

1. Allah’a iman etmek. Zira her şeye gücü yeten, her şeyi ezeli ilmiyle bilen ve her kısım ihtiyaçtan azade olan bir Rab olmadıkça, onun nezdinden gelen elçileri farkına varmak ve tanımak imkânsız olur. İşte bu nedenlerden dolayı imanın esası öncelikle Allah’a inanma ve onu en güzel bir şekilde tanıma olmuştur. Dolayısıyla Allah (CC), ilk önce kendisine imanı ifade etmiştir.
2. Allah (CC) vahyi peygamberlerine melekler aracılığıyla yolladığını ifade etmektedir: *يُنزِلُ الْمَلَكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ* “Vahiy ile melekleri kullarından dilediğine indirir”¹³⁵; *نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ* “Uyarıcılardan olası diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine apaçık Arapça bir dil ile indirmiştir.”¹³⁶ Melekler yaratıcı ile yaratılan arasında bir vasıta konumundadırlar. Bu sebeple ikinci mertebede meleklerle iman zikredilmiştir. Yine bu inceliklerden dolayı Allah (CC), *شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ*, “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O’ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir”¹³⁷ buyurmuştur.
3. Kitaplara iman, meleklerin Allah katından alıp insanlara ulaştırdığı vahye imanı ifade etmektedir. Bunu, ayın parlaklığını güneşin ışığından almasına benzetebiliriz. Bu açıdan, melekler ay misali, vahiy ise ayın nurlanması gibi olmuştur. Ayın kendisinin derece açısından nurlanmasından önce oluşu gibi, meleğin kendisi de vahiyden öncedir. Bu sebepten dolayı ayet-i kerimede kitaplar kelimesi meleklerden sonra zikrolunmuştur.

¹³⁴ Bakara, 2/285.

¹³⁵ Nahl, 16/2.

¹³⁶ Şuara, 26/193-194.

¹³⁷ Al-i İmran, 3/18.

4. Dördüncü sırada peygamberlere iman gelmektedir. Peygamberler vahyin nurunu, meleklerden alan insanlardır. Bu açıdan peygamberler kitaplardan sonra zikredilir.

İşte bil! Burada yapılan bu dörtlü tertipte, ince sırlar ve kitaplarda açıklanması yerinde olmayan çok büyük hikmetler mevcuttur. Burada zikrettiklerimiz konunun önemi için kâfidir.¹³⁸

Söz konusu ayetin kelimelerinden ve harflerinden bu kadar güzel mana ve anlamların çıkartılması ve insanların hizmetine sunulması gerçekten büyük bir başarıdır. Bir ayetin kelimelerinden ve harflerinden çeşitli anlamların çıkartılması, ayet içerisinde anlam ilişkilerinin kurulması bir münasebetü'l-Kur'an örneğidir.

2.4.2.5. Kur'an'ın Başıyla Sonu Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim sureleri, ayetleri tesadüften veya sadece şairane bir duygunun gücüyle ortaya çıkarılan ve insanların hizmetine sunulan bir kitap değildir. Kur'an'ın sureleri, ayetleri ve kelimeleri arasında münasebetin bulunduğu gibi, Kur'an'ın baş tarafıyla son tarafı arasında bir münasebet vardır. Zira Kur'an bir yaratılan tarafından değil de Yüce Allah tarafından varlık âlemine takdim edilmiştir.

Konuya örnek olması açısından Kur'an'ın tertibe göre ilk suresi Fatihâ ile son surelerden biri olan İhlas suresi arasındaki anlam ilişkisini zikretmek istiyoruz. Bu bağlamda Yılmaz, söz konusu iki sure arasında şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

“Tertibe göre 112. sırada bulunan İhlas suresi, Kur'an'ın hatimesi gibidir. Bu surede sırf tevhit anlatılmaktadır. Zira tevhit ezeli, ebedi ve ilahi fitrat dini olan İslam'ın kutbu ve mihveridir. Bu sure, baş tarafı tevhit sonu da Yahudi ve Hıristiyanların bidatlerini iptal etmesi sebebiyle Fatihâ suresiyle benzerlik arz etmektedir. Özellikle bu sure, Allah'a çocuk isnat ettikleri için Hıristiyanlara en ağır gelen surelerdendir.”¹³⁹ Bu değerlendirmeyi yapan Yılmaz ardından Ferahî'nin şu görüşünü nakletmektedir: “Fatihâ ve Hatime birbirinin benzeridir. Fatihâ suresindeki *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* “yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz”¹⁴⁰ ayeti, İhlas suresindeki “Allah Samettir” ayetine yani “Her şey varlığını ve bekasını ona borçludur. O'na muhtaçtır. O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Her şeyin başvuracağı,

¹³⁸ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, VII, s. 140-141.

¹³⁹ Yılmaz, *Ayetler Ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 173.

¹⁴⁰ Fatihâ, 1/4.

yardım dileyeceği tek varlık O'dur"¹⁴¹ anlamına benzemektedir.¹⁴² Yılmaz devamla diyor ki, "Ferahi'nin bu iki sure arasında kurduğu münasebete, İhlas suresinin ilk ve son ayetleriyle, Fatiha suresinin ilk üç ayeti arasındaki benzerlik ilave edilebilir."¹⁴³ Böylece Kur'an'ın ilk suresi ile son surelerinden biri olan İhlas suresi arasında bir anlam ilişkisi kurulmuştur.

Elmalılı ise tefsirinin sonunda Kur'an'ın başıyla sonu arasında güzel bir münasebet kurmaktadır. O, Nas suresiyle Kur'an'ın başındaki "Besmele" arasındaki münasebeti beyan ederek şöyle demektedir: Kur'an'ın başında "بِسْمِ اللَّهِ" sonunda "من الجنة والناس" bulunur. İşte Kur'an'daki bütün beyan dizisi bu başlangıç ve sonuç arasındaki bağlantıların ve ilişkilerin anlatılması gibi, yüce Allah Teâlâ'dan, zahir ve hafi olan bütün mahlûklarına özellikle de insanlara gelen ve insanlardan da yüce Allah'a giden varlık ve hayat ilişkilerinin sonsuzluk zevkiyle tatlandırılmış sağlam bir anlatım tarzıdır. Bakınız "من الجنة والناس بسم الله" ve "الحمد لله من الجنة والناس" ve "من الجنة والناس الحمد لله" hep birer fasih sözdür. İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadise göre, en hayırlı amelin ne olduğunu soran bir sahabeye Peygamber (sav) "hall-i mürtehil" "Kur'an'ı başından sonuna kadar okuyup her bitirdiğinde hemen başa dönüp yeniden başlamak" cevabını vermiştir.¹⁴⁴ Buna 'hall-i mürtehil denilir ki bu bize, varlıkta tam bir kesintinin söz konusu olmadığını ifade etmektedir.¹⁴⁵

Öte yandan Elmalılı, Kur'an'ın başıyla sonu arasında Alak suresinin ilk beş ayetiyle Fatiha suresi arasındaki münasebeti şöyle kurmaktadır:

"Cenab-ı Hak kitabının fatiha'sını inzal etmeden evvel Resulünü ruhen ve aklen buna hazırlamış ve ona rabbinden bir Kur'an, bir kitap ihsan olunacağını hissettirmek için evvela kıraate, daha sonra da kalemle yazmaya teşvik etmiş ve bunlara rabbinin ismiyle başlamasını emreylemiş¹⁴⁶ ve bu mukaddimeden sonra "Elhamdülillahi rabbil-âlemin. Bismillahirrahmanirrahim" diye kitabını ilk suresini esas olarak ihsan buyurmuştur.¹⁴⁷

¹⁴¹ İhlas, 112/2.

¹⁴² Ferahi, *Nizamu'l-Kur'an Tevili'l-Furkan bil-Furkan*, s. 107-108.

¹⁴³ Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 174.

¹⁴⁴ Muhammed b. İsa Tirmizî(ö. 279-892), *Sünenü't-Tirmizî, Tercümesi*, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, C. V, kıraat, Yunus Emre Yay., İstanbul, t.y., s. 75.

¹⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 61.

¹⁴⁶ "Yaratan Rabbinin adıyla oku, insanı yapışan bir hücreden yaratan. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediklerini öğretendir." (Alak, 96/1-5).

¹⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 11.

2.5. MÜNASEBETİ TESPİT USULÜ

2.5.1. Münasebeti Tespitte Dikkat Edilecek Hususlar

Münasebetü'l-Kur'an ilmi müfessirlerin içtihadıyla ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁸ Zerkeşi, haklı olarak "Münasebet, akıl ölçüsüne vurulduğunda aklın kabul ettiği mantıki bir vakadır"¹⁴⁹ demiştir. Hemen ifade edelim ki her ilimde olduğu gibi bu hususta da belli bir yöntem ve usule riayet etmek gerekir.

Suphi Salih, münasebeti yakalayabilmenin çok zor olduğunu ve aşırı bir gayret gerektirdiğini vurgularken, bazen edebî zevkine ve bazen fitrî mantığına müracaat etmesi münasebet vecihlerine ulaşılabilmesine işaret etmektedir.¹⁵⁰ Usul ve esas konusunda Draz (ö. 1378/1954) ise şunları söylemektedir: "Kur'an'daki insicamı incelemek isteyen bir kimse sureyi baştan sona kadar hızlı bir şekilde okursa surenin maksadını ortaya çıkarması gerekir. Bu kimse, surenin belli kısımlarını ve bu kısımların maksatlarını tespit ederek sure hakkında genel bir fikir sahibi olduktan sonra surenin kısımları arasında bulunan konu bağlarını bulmaya çalışmalıdır. Ayrıca surenin nazmını anlamak isteyen kimse ona bir bütün olarak bakmak ve surenin üzerine bina edildiği külli nizama dikkat etmek zorundadır".¹⁵¹

Bazı muhakkik âlimler de ayetler arasındaki münasebeti gösteren umûmî esasları şöyle ifade etmişlerdir: Surenin hangi amaç için inzal olduğunu anlamak, bu amaca götüren neden ve sebepleri araştırmak, bu sebeplerin birbirine uzaklık ve yakınlık durumunu incelemek, ayetlerinin birbirinin peş peşe gelmesinde, muhatabın merakını dikkate almak ve belagatle alakalı gerekli hususlara önem göstermektir. Bu kural uygulandığı zaman, her sure ve içindeki ayetler arasındaki münasebet açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.¹⁵²

Ayet ve sureler arasındaki münasebeti tespit etmek zor olsa da İslam bilginleri, bunu tespit etmek için bazı kaideler ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda özellikle ayetler arası münasebeti tespit edebilmek için dört husus dile getirilmiştir:

1. Surenin nüzul maksadını bilmek.
2. Surenin maksadının muhtaç olduğu mukaddimleri tespit etmek.

¹⁴⁸ Mannau'l-Kattan, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Mektebetü'l Vehbe, Kahire, t.y., s. 92.

¹⁴⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 35.

¹⁵⁰ Suphi Salih, *Mebahis*, s. 126.

¹⁵¹ Ebu İshak İbrahim b. Musa Şatibi, *el-Muvafakat*, C. III, Mektebetü't-ticariyyeti'l-kübrâ, Mısır, t.y., s. 413; Muhammed Abdullah Draz, *En Mühim Mesaj Kur'an*, çev. Suat Yıldırım, Ankara, 1985, ss. 190-194.

¹⁵² Bika'i, *Nazmu'd-Dürer*, I, s. 18; Suyuti, *el-İtken*, II, s. 292.

3. Mukaddimelerin, surenin maksadına uzaklık ve yakınlıklarına göre derecelenmesi.

4. Surenin maksadının tespiti, bu maksadın ihtiyaç duyduğu mukaddimelerin bulunması ve bu mukaddimelerin maksada uzaklık ve yakınlık yönünden derecelenmesi işlemleri yapılırken kelamın mukaddimelerde birbiri ardı sıra gelmesi esnasında muhatabın bazı hüküm ve bilgileri kavrama merakının, belagat ilmi kurallarına uymak suretiyle yerine getirilmesi.

Zikredilen dördüncü hususun ayrı olmadığı ve geçen üç maddenin tespiti sırasında göz önünde bulundurulması gerektiği ifade edilir.¹⁵³

Bu hususla alakalı Tahrir suresinden örnek verebiliriz. Bu surenin hedefini “her insan, yaptığı her işten, hareketten sorumludur. Bu yaptıklarına karşı kendisi tek başına hesap verecektir.” şeklinde özetlemek mümkündür. Surenin ilk iki ayeti şunları söylemektedir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ
قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَجَلَّةَ أَيْمَانِكُمْ وَاللَّهُ مَوْلِيكُمْ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

*“Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Allah (gerektiğinde) yeminlerinizi bozmayı (ve kefareti ödemeyi) size meşru kılmıştır. Allah, sizin yardımcınızdır. O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir”.*¹⁵⁴

Bu iki ayette Hz. Peygamber, eşlerinin arasındaki kıskançlıktan kaynaklanan bir hoşnutsuzluk sebebiyle meşru bir şeyi kendisine haram kıldığı için ona, bu hareketinden vazgeçmesi bildiriliyor. Bu yasaklamadan doğan yeminini bozmasında bir beis olmadığı belirtiliyor. Surenin birinci mukaddimesini oluşturan bu iki ayet aynı zamanda surenin mihrini oluşturmaktadır. Bundan sonra gelen mukaddimelerin hepsi bu merkezin etrafında genişleyerek büyüyecektir. Yılmaz, bu surede bulunan diğer ayetlerin de bu ayetin diğer mukaddimleri olduğunu belirtir. Bu iki ayetten sonra gelen ayetlerin hepsi bu iki ayetin mihrine dâhildirler.¹⁵⁵

2.5.1.1. Zahirî Münasebet

Kur’an ayetinin münasebeti bazı yerlerde zahiri bazı yerde ise kapalı olarak görülmektedir. Müfessirlerin en çok zorlandığı husus da ayetler arasındaki münasebeti

¹⁵³ Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 26-27.

¹⁵⁴ Tahrir, 66/1-2.

¹⁵⁵ Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 27-28.

bulmaktır. Münasebeti tespit etmek içtihatla ilgili bir konudur. Kimi zaman âlimler ayet ve sureler arasında münasebeti tespit edebilmek için oldukça yoğun gayret göstermişlerdir.

Bu açıklamalardan sonra şunu belirtelim ki, ayetleri münasebet kurma yönünden iki başlık altında ele alabiliriz.

1. Münasebet bağı kolayca tespit edilebilen ayetler. İkinci cümle, hükümde müşterek atıf harflerinden biriyle öncesine atfedilmiş demektir. Atıf yapıldığı zaman iki cümlede ortak bir münasebet bulunmalıdır. Mesela, *يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا*, *وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا* “yere gireni ve ondan çıkan, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir.”¹⁵⁶ ile *وَاللَّهُ يَفِيضُ وَيَبْسُطُ* “Darlık veren de bolluk veren de Allah’tır”¹⁵⁷. İki cümle arasında alaka bazen zıtlık şeklinde olur ki azap zikredildikten sonra rahmetin, korkutucu ifadeden sonra cezbedici ifadenin zikredilmesi arasındaki münasebetler buna örnektir.

2. Münasebet bağı yardımcı bilgilerle kurulan ayetler. Birbiri peşi sıra gelen ayetlerdeki sözcüklerin birbirine yakın oluşu, ikincisinin birinci ayeti açıklayıp tefsir edişi, aralarında nahvi bir bağ bulunuşu münasebeti bulmada kolaylık sağlar. Dolayısıyla münasebeti kolay bir şekilde bulunan ayetler bu türdendir.

Münasebeti zahiri olanlar, bir ayetin diğerinden sonra zikredilmesi ve bu iki ayet arasında bir ilişkinin bulunması, biri olmadığında diğerinin anlam açısından tamamlanmaması gibi durumlarda iki ayetin arasında açık bir münasebet olduğu görülmektedir.¹⁵⁸

2.5.1.3. Bâtını Münasebet

Bazı ayetler arasında münasebeti hemen ilk bakışta görülemeyecek derecede kapalı olabilir. Bu gibi durumlarda bu ayetler arasındaki münasebet aşağıdaki yollardan birisiyle yapılmış olmaktadır.

1. Bazen cümle önceki bir cümleye atfedilir fakat yapılan atıf şerhe muhtaç bir şekildedir. Bu tür durumda ayetler arasındaki tenasübü bulmak çok zordur. Münasebeti kurmak da çok zordur ve geniş bir şerhe ihtiyaç gösterir.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Hadid, 57/4.

¹⁵⁷ Bakara, 2/245.

¹⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 40-41.

¹⁵⁹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 40-41.

2. Bazı ayetler arasında ise herhangi bir atıf olmaksızın bir münasebet kurulmuştur. Bu tenasüp nevi için, kelamın bütün olduğunu gösteren direk bir bağ bulunmalıdır. Bu bağ, iki ayet arasında irtibatı müsait kılan manevi karinelere. Bu karinelerle ikinci cümle, birinci cümlenin bir parçası menzilesine indirilir.¹⁶⁰

Kur'an ayetleri arasında açık bir şekilde bağ bulunmayan ayetler yüce Kur'an'da çokça bulunmamaktadır. Her biri birbirinden farklı müstakil birer cümle olursa, bu iki cümle arasında, birini diğerine bağlayacak irtibat aranır. Şayet açık bir bağ bulunmuyorsa, her iki ayeti birbirini bağlayan başka bir münasebet bağ aranır. Bu ilişki manevi bir karine olabilir. Saydığımız bu kaideler, ayetler arasında münasebet kurmak isteyen müfessire kolaylık sağlasa da kesinlik göstermez.¹⁶¹ Dolayısıyla bu iki türün birini zahiri diğeri ise batini yani gizli münasebet olarak ifade ederiz.

2.5.2. Münasebet Kurma Şartları

Ayetler arasındaki münasebeti yakalayabilmek için Kur'an'ı inceleyen kişi, bazen edebi zevkini, bazen fitri mantığını hakem kılmalıdır. Böylece umumi veya hususi, zihni (sübjektif) veya nesnel (objektif), akli, hissi veya hayali birtakım irtibatlar kurabilir. Hatta bu kelimelerin ıstılahî veya felsefî anlamlarını bilmesede bunu gerçekleştirebilir. Ayetler arasındaki telazüm, birçok durumda sebep sonuç münasebeti tarzında ortaya çıkar. Şayet böyle bir gerektirme yoksa bir şeyin iki ucunu, zıt tarafını göz önüne sermek söz konusu olabilir. Azaptan sonra rahmetin, cehennemden sonra cennetin zikredilmesi, akli harekete geçirdikten sonra kalbe hitap, ahkâmı bildirdikten sonra kalbi yumuşatan züht ve mevize unsurlarını serdetmek bu kabildendir.¹⁶²

Ayet ve sureler arasındaki münasebet Kur'an'ın belagati, icazı ve araştırmacının yetenek ve zevkiyle ilgilidir. Bu bağlamda münasebetü'l-Kur'an'ı tespit etmek isteyen bir araştırmacı bazı hususlara hâkim olmalıdır. Aşağıda bu konuyla ilgili bazı şartları sıralayacağız:

1. Kur'an-ı Kerim'in lafızlarının delaletlerini anlamak için lügat yönünü sonuna kadar araştırmak, bütün ilmi gücünü ortaya koyması gerekir.

¹⁶⁰ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 46-47.

¹⁶¹ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, ss. 40-50; Suyuti, *el-İtkan*, II, s. 288-289.

¹⁶² Suphi Salih, *el-Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, s. 126.

2. Esbab-ı nüzule tamamen vakıf olması gerekir.
3. Birbirine yakın ilim olan belagat ve beyan ilimleri hakkında geniş bir malumata sahip olmalıdır.
4. Bunların yanında daha mühimi, bu ilimle uğraşan zatın şeffaf bir tabiatı, ince, hoş ve zarif bir anlayışı, yan yana dizilmiş ayetlerdeki sırrı keşfedip anlayacak keskin bir zekâsı olmalıdır.¹⁶³

Bunlara ilave olarak Bazmul tarafından dile getirilen şu hususları da zikretmek istiyoruz:

1. Münasebet ayetin siyak ve sibakına uygun olmalı.
2. Şeriat hükümleri ile çelişkili olmamalı.
3. Ayetin tefsiriyle muvafık olmalı.
4. Kur'an dili yani Arapça diline mutearız olmamalı.
5. Müfessir, ayetin münasebetinden kesin olarak Allah'ın muradı olduğunu söylememeli.
6. Münasebetin mevcudiyetini biliyorsa da her şahıs için açıklaması lazım değildir.¹⁶⁴

Bir müfessir ayet ve sureler arasında herhangi bir münasebetin olup olmadığını araştırırken öncelikle yukarıda zikredilen hususlara dikkat etmelidir. Müfessir bir yandan gerekli ilimlere sahip olmalı diğer yandan da münasebete dair gerekli şartlara riayet etmelidir. Sonuçta bu bir içtihat olduğu için tespit edilen münasebetin Allah'ın kastı olduğu iddiasında da bulunmamalıdır.

¹⁶³ Muhammed Mahmut Hicazi, *el-Vahdetü'l-Mevduiyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, 1970, s. 65.

¹⁶⁴ Muhammed b. Ömer Bazmul, "İlmü'l-Münasebati fi's-Suver ve'l-Ayat", Daru'l-Ciyel Dergisi, C. XII, S. 23, 2010, s. 39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELMALILI TEFSİRİNDE MÜNASEBETÜ'L-KUR'AN ve BAKARA SURESİ ÖRNEĞİ

Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinin ve surelerinin aralarındaki münasebetini anlamak, Kur'an'ı doğru anlamaya katkıda bulunacaktır. Bu yüzden birçok müfessir bu konuda çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Bu bölümde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsirini bu açıdan incelemeye çalışacağız. Bu çerçevede Elmalılı'nın tefsirinin yazılış sebebi, tarihçesi hakkında biraz daha detaylı bilgiler verdikten sonra onun, ayetler ve sureler arasında kurduğu irtibatları açıklamaya çalışacağız.

3.1. Hak Dini Kur'an Dili

Elmalılı'yı meşhur bir müfessir haline getiren, şüphesiz *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eseridir. Elmalılı, bu tefsirini 12 yıllık bir süre zarfında yazmıştır. Muhammed Hamdi Yazır, yazdığı tefsirinde ayetler ve sureler arasındaki münasebetin yanında diğer önemli ilimlere de, fıkıh usulü, kelam, işarî tefsir ve felsefe gibi ilimlere yer verdiği görülmektedir.¹

3.1.1. Yazılış Amacı

Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsiri, yazılan diğer tefsirler gibi bir sebep ve ihtiyaca göre yazılmıştır. Müfessir öncelikle yaşadığı dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak insanların hayatına Kur'an'dan bir nebze katkılarda bulunmak ister. Elmalılı Hamdi Yazır da toplum hayatının ihtiyacı olduğunu düşündüğü için böyle bir tefsir yazmayı kabul etmiştir.

Türkiye'nin geniş bir şekilde yazılan ilk Türkçe tefsirlerinden sayılan *Hak Dini Kur'an Dili*, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin toplumsal yapısına ayna olmanın yanında tarihi bir vesika hükmündedir. Osmanlı imparatorluğun son

¹ Elmalılı'nın tefsirinde zikredilen farklı alanlarla ilgili örnekler için bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 282; II, s. 1021; VIII, s. 41-52; I, s. 288; III, s. 485-486; IX, s. 528; I, s. 447; VII, s. 398-402; III, s. 301-302; VI, s. 164-165.

zamanında yetişen ve çeşitli alanlarda görev alan Elmalılı Hamdi Yazır, yaptığı bu çalışmasıyla Kur'an merkezli birçok araştırmaya kaynaklık etmiştir. Eser Türk dünyasında Kur'an'ı anlama ve yorumlama alanında yapılan çalışmalarda oldukça etkili olmuştur.²

Bu tefsir, müellifin kendi isteğiyle ve önceden tasarlanan bir fikir ve düşüncenin sonucu ile yazılan bir tefsir değildir. Tam tersine Osmanlıdan sonra yaşanan dinî değişimler, siyasî gelişmeler ve sosyal hadiselerin icat ettiği ihtiyaçlar sonucunda kendisine yapılan bir teklifle yazılan bir tefsirdir.³ Elmalılı, medrese ve mekteplerin iptal edilmesiyle birlikte halka İslam dini ve Arapça öğretecek bir neslin tükendiğine dikkat çekmiştir.⁴ Malumdur ki, Osmanlı döneminde gençler uzun yıllar medrese ve mekteplerde resmi bir ders olarak Arap dili öğreniyorlardı. Mektep ve medreseler lağvedilince⁵ Arapça okuyup anlayabilecek ve anlatabilecek kesimler azalmaya başlamıştı. Böyle bir durum Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması amacıyla Türk dilinde eserler yazılmasını gerekli kılmıştır.⁶

Elmalılı'yı tefsir yazmaya götüren bir diğer sebep ise, ehliyetsiz kişilerin Kur'an'a dair yapmış olduğu tercüme tercümeleridir. Bundan dolayı Elmalılı, tefsirinde "Kur'an hakkıyla hiçbir dile tercüme edilemez" diye görüş ortaya koyarak ilk başta tefsir etmeyi kabul etmemiştir. Ancak söz konusu alandaki tartışmalar halk arasından meclise intikal edince, Diyanet İşleri Başkanı 2. bütçe görüşmelerinde dini neşriyat meselesinin ele alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. 21 Şubat 1925'te Kur'an'ın tercüme ve tefsirinin ehliyet sahibi olan bir âlim tarafından yapılması amacıyla karar alınmıştır.

Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi ihtiyacı TBMM'de şu gerekçelerle ifade edilmiştir: "Bazı kesimler tarafından Kur'an-ı Kerim'in hatalı bir tarzda dilimize çevrilip yayımlandığı görülmektedir. Bu yüce kitabın bugünkü mevcut bulunan Türkçe tefsirleri dahi, meani dakikasını ihtiva etmekte yetersiz olduğu sebebiyle uzman bir heyet-i ilmiyye tarafından mertebesi büyük olan bu Kur'an, dilimize tercüme ve

² İshak Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. X, S. 19-20, 2012, s. 327.

³ Orhan Atalay, "Kur'an'ın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler*, C. 1, DİB Yay., (24-26 Nisan 2003, İzmir), Ankara, 2007, s. 34.

⁴ Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 173.

⁵ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. I-II, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 3.

⁶ Dücane Cündioğlu, "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", 2. *Kur'an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yay., (4-6 Kasım-1995 Ankara), Ankara, 1996, s. 157.

Türkçe tefsiri ve bazı lazım olan İslami eserlerin de nakl ve tercümesi istenilmektedir.”⁷

TBMM’de görüşülen bu karar bazı tadilatlarla onaylanmış ve Diyanet bütçesine 20.000 lira bunun için tahsis edilmiştir. Yüce Kur’an’ın tercüme meselesi Sebilürreşad’ın da beklentileri doğrultusunda onların tabiriyle tahrifat yapan art niyetli, ehliyetli kişilerin elinden kurtularak hükümetin yardımıyla bu konuda uzman olanlara verilmesinin önünü açmıştır. İşte böyle bir vasatta Diyanet reisi Rıfat Börekçi ve yardımcısı Ahmet Hamdi Akseki’nin ısrarıyla tercüme işinin Mehmet Akif’e ve tefsirin Elmalılı M. Hamdi Yazır’a ve Hadis kitabından Buhari’nin tercüme ve şerhi işini de Babanzade Ahmet Naim’e verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸ Elmalılı tefsirinde, bu teklifi ilk başta kabul etmediğini ancak نُشِينُهُ لِلنَّاسِ “İnsanlara açıklayacaksınız”⁹ ayetini düşününce kendini kabul etmek mecburiyetinde hissettiğini beyan etmektedir.¹⁰

Elmalılı’yı da tefsir yazmaya sürükleyen en önemli neden yaşamış olduğu dönem ve bu dönemin insanlarda yol açtığı problemlerdir.¹¹ Tefsirin yazılmasında en büyük etken toplumda görülen dini, ilmi, kültürel yetersizlik ve bu çerçevede bir zorunluluk haline gelen Kur’an’ın anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

3.1.2. Eserin Tarihçesi

Muhatapları tarafından anlaşılması için Kur’an-ı Kerim’in birçok farklı dile tercüme ve tefsiri yapılmıştır. Kur’an’ın tercüme ve tefsiriyle ilgili Türkler tarafından da çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Fakat onların Türk olsa bile yazdığı tefsirlerin çoğu Arapçadır.¹²

Elmalılı’nın yetiştiği çevrede telif, şerh, haşiye ve tercüme şeklindeki aşamalardan müteşekkil bir tefsir literatürü bulunmaktaydı. Bu müfredatlar medreselerde bulunmakta ve buna göre derece derece okuyarak ilim tahsil ediyorlardı.

⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. XIV, Devre II, 1341, s. 141-142.

⁸ Hasan Basri Çantay, “Baltacıoğlu ve Kur’an”, C. XI, S. 257, İstanbul, 1957, s. 100; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, s. 1929; İsmail Kara, “Bir Cumhuriyet Birçok Müslüman”, *kitap haber*, S. 4, İstanbul, 1998, s. 24.

⁹ Al-i İmran, 3/187.

¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 1-2.

¹¹ Bilgin, “Hak dini Kur’an Dili”, XV, s. 153.

¹² Ersöz, “Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 169.

Halka yönelik faaliyetlerde mükemmel tefsirlerden ziyade cüz tefsirleri dikkati çekmekteydi.¹³ Medreselerde okutulan tefsirlerin haşiyeleri üzerinde dersler yapılmış ve onu anlamak için epeyce zaman harcanmıştır. Bunlar derslerde anlaşılmayan hususlar ve bunların izah edildiği lügat, belagat, kelim ve fıkıh ile ilgili konuların tartışıldığı, Kur'an'ın edebi icazının vurgulandığı eserlerdir. Bu dönemin sonlarında Kur'an'ın Türkçe konuşan toplum tarafından anlaşılmasıyla ilgili taleplerin çoğalmasından dolayı üzerine sayıca fazla olmayan Türkçe tefsirler yazılmıştır.¹⁴

Hamdi Yazır'ın zamanı veya ondan bir süre öncesinde Kur'an tefsiriyle ilgili çeşitli akımlar görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Kur'an'ın gelişmeye mani olmadığını ve Kur'an'da bilimsel verilerle çelişen hiçbir bilginin bulunmadığını ispatı hedefleyen "Bilimsel Tefsir"¹⁵ ekolü, Kur'an'ın hidayet vasfını vurgulayan ve yeniden Kur'an'a dönüşü hedefleyen Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza gibi mütefekkirlerin öncülüğünde başlayan "İçtimai edebi tefsir"¹⁶ ekolü, yine aynı gerekçe ile yola çıkan, ancak farklı bir üslup benimseyen Seyyid Kutub ve Mevdudi gibi müfessirler tarafından İslam toplumlarında cemaat ve İslami hareket bilinci oluşturmaya yönelik tefsir yöntemi,¹⁷ baştan sona bir tefsir yerine konu esaslı tefsiri benimseyen "Konulu tefsir",¹⁸ Kur'an'ın deruni anlamlarının nazmında olduğu gerekçesiyle kelimelerinin seçimi ve dizimindeki icazı vurgulayan "Edebi İcaz" ekolü¹⁹ gibi yöntemler ortaya çıkmıştır.

Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserini tam olarak hangi tarihte yazmaya başladığına dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. On iki yıl süren ve 1938'de bittiğini dikkate aldığımızda ise eserin 1926 yılında yazılmaya başladığını söyleyebiliriz. Eser, 1935-1939 tarihinde 9 cilt ve 10.000 takım haline Ebuzziya matbaasında İstanbul'da basılmıştır. Bu on bin takımdan iki bini eserin sahibine

¹³ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 6, İstanbul, 1999, ss. 258-290; Özgel, "Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri", s. 137-157.

¹⁴ Abay, "Osmanlı Bibliyografyası", s. 258.

¹⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, C. III, Mektebetü Vehbe, Kahire, 2000, s. 363-379.

¹⁶ Zehabi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, III, ss. 405-432.

¹⁷ Abdülhamit Birışık, "Ebü'l-Ala Mevdudi'nin Kur'an Yorumunu Şekillendiren Temel Dinamikler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 2, Bursa, 2011, s. 10.

¹⁸ Mevlut Güngör, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 7, TDV Yay., Ankara, 1988, s. 52; Mustafa Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem*, çev. Salih Özer, Fecr Yay., Ankara 1998, s. 36; Emin el-Huli, *Arap İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitabiyat Yay., Ankara, 2006, s. 43-44.

¹⁹ Mehmet Akif Koç, *Bir Kadın Müfessir Aişe Abdurrahman ve Kur'an Tefsirindeki Yeri*, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 111.

verilmiş ve geri kalan sekiz bini ise ücretsiz olarak halka dağıtılmıştır. Tefsirin, 1960 ve 1971 tarihlerinde İstanbul’da ofset baskıları yapılmıştır. Üçüncü baskısı 1979 yılında bir heyet tarafından hazırlanan fihrist ile birlikte on cilt olarak yapılmıştır. Dilinin ağırlığı sebebiyle eser İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Muhsin Demirci ve İbrahim Tüfekçi’den oluşan bir heyet tarafından sadeleştirilmiştir. Öte yandan eserin başka sadeleştirmeleri de bulunmaktadır.²⁰

Hamdi Yazır tefsirini kaleme alırken bu görevi ona tevdi eden iradenin çok fazla bir baskısına maruz kalmamıştır. Sadece Elmalılı’nın yazdığı, “Kur’an’ın Türkçe tercümesiyle namaz kılınmaz, haşa!” ifadesi sıkıntıya sebep olmuştur. Zira bu cümle, tefsiri tetkik eden Maarif Vekilliği tarafından çıkarılması istenmiş, Hamdi Yazır da çıkartmamakta ısrar etmiştir. Hükümet Şerafettin Yaltkaya ile İsmail Hakkı İzmirli’yi bu konuda bir rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir. Raportörler hükümetin görüşüne uygun bir rapor hazırlamışlardır. Osman Ergin bu hususta şunları söylemektedir:

“Mehmet Hamdi Yazır, bu rapor üzerine mi, yoksa emeğinin ve eserinin heder olmaması düşüncesiyle mi, hâsılı ne ile olduğu anlaşılamayan bir sebeple sonra o fikrayı mukaddmeden çıkartarak eserin tab’ına muvafakat etmiş, bu suretle Kur’an’ın tercüme ve tefsir işi de hükümet eliyle ve onun tasvip ve kararıyla neticelenmiş oldu”.²¹

Yazıldığı günden günümüze kadar İslam kültüründe bir kaynak olma özelliğini kazanan bu eser üzerinde çeşitli araştırmalar, yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır.²² Ayrıca Elmalılı tefsirinden, “Kur’an, Tevhit, İnsan, Kadın, İbadet ve Toplum” başlığı altında toplanan özlü konular bir kitap haline getirilmiştir.²³ Şimdi bu söz konusu eseri daha iyi tanımak için bazı özelliklerini zikretmek istiyoruz.

3.1.3. Eserin Özellikleri

Çağdaş müfessirlerden sayılan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın *Hak Dini Kur’an Dili* eseri, diğer müfessirlerin tefsirlerine göre bazı ayırt edici özelliklere sahiptir. Öncelikle eser Elmalılı’nın önceden yazılması planlanan bir eser değildir. Kendisine yapılan bir teklif üzerine bu tefsiri kaleme almıştır. Öte yandan tefsir,

²⁰ Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, XV, s. 153.

²¹ Ergin, “Türk Maarif Tarihi”, V, s. 1937.

²² Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, XV, s. 163.

²³ Şadi Eren, *Elmalılı Hamdi Yazır’dan Tefsir Nükteleleri*, C. I, Zafer Yay., İstanbul, 1998, s. 109.

Osmanlı dönemi Türk müfessirlerinden farklı olarak Türkçe olarak yazılmıştır. Yazır bu durumun getirdiği bazı zorlukları ise şöyle ifade etmektedir:

“Arapça bilmeyenler için ise, Kur’an-ı Kerim’in her kelimesini açıklamak gerektiği sebebiyle Türkçe olan bir tefsirde bütün bunları taahhüt etmek mümkün olmadığından sadece bazı örneklerini gösterebilmekten ileri gidemeyeceğimizi itiraf etmek de gerçeği dile getirmektir. Kaldı ki, Arapça bir tefsirin örneğinin خبر او صفة Haber veya sıfat demekle ifade ettiği iki manayı anlatmak amacıyla yazı yazmak zorunda kaldım.”²⁴

Elmalılı Hamdi Yazır ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında, yazılacak tefsirin hangi özellikleri içereceği, yazım esnasında nelere dikkat edileceğine dair bir anlaşma yapılmıştır. Elmalılı’nın tefsirin mukaddimesinde zikrettiği anlaşma maddelerinde şu hususlar yer almaktadır:

1. Ayetler arasındaki münasebet,
2. Nüzul sebepleri,
3. Kıraat ki, on meşhur kıraati tecavüz etmemek,
4. İcabına göre terkip ve kelimelerin dil bilgisinin açıklaması,
5. İtikat açısından Ehl-i sünnet mezhebine ve amel açısından Hanefi mezhebine riayet edilerek dini, şer’i, hukuki, ictimai ve ahlaki hükümleri gerektiren ayetleri veya ilgilendirdiği hikmetli ve ilmi mebhesleri açıklamak, özellikle tevhide tezkir ü mevaizaya ait ayetin mümkün derecede açıklanması, alakadar yahut münasebetdar olduğu İslami olayların tarihi,
6. Frenk müelliflerinden yanlış veya tahrif yollu şeyler ortaya koyulduğu görülebilen noktalarda uyarı ihtiva eden not,
7. Baş tarafa önemli bir mukaddime ile Kur’an’ın hikmetinin ve Kur’an’a ait bazı önemli meseleleri açıklaması.²⁵ Geniş bir şekilde açıklanır ve tefsirin her noktasında riayet edilecektir diye anlaşma yapmışlardır.

Elmalılı, surelerin tefsirine başlamadan önce, özet diyebileceğimiz şekilde genel olarak o surede beyan edilecek meseleleri tanıtmaktadır. Böylece okuyucu surenin tefsirine girmeden önce surede nelerden, hangi konulardan bahsedileceğine dair bilgi sahibi olur.

²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 30.

²⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 11-12.

Elmalılı'nın eseri mukaddime ile başlayıp besmele ve Fatıha suresi tefsiri olarak devam etmektedir. Mukaddime sonrasında kendisine ait olan çok etkili ve güzel bir dua yer almaktadır. Müfessir, tefsirinin yazılmasına sebep olan gelişmeleri aktardıktan sonra tefsir ile alakalı bazı terimleri ele almaktadır. Bu mukaddime, tefsirinin bir özeti mahiyetindedir.

Elmalılı tefsirinin mukaddimesinde şu başlıklara yer vermiştir: Tercüme, Türkçe Kur'an mı var behey Şaşkın? Tefsir, Kur'an, Kur'an'ın diğer isimleri, sure, ayet, Mushaf ve Kur'an-ı Kerim'in Yazılışı, tefsir ve te'vil, ilmi tefsir, meal ve Kur'an'ın fezaili.²⁶ Hamdi Yazır mukaddimesinde dönemin tartışılan konularını da ele almıştır. Özellikle Cumhuriyet döneminde gündeme gelen Türkçe Kur'an ve ibadet meselesi bağlamında "Türkçe Kur'an mı Var Behey Şaşkın" başlığı ile net bir tavır ortaya koymuştur.²⁷

Elmalılı, tefsire geçmeden önce surelerin Mekkî veya Medenî oluşlarına, isimlerine değinir. Yine nüzul sebepleri, ayet ve kelimelerin sayısı, fasılları ile ilgili genel bilgi vermektedir. Ardından da hangi ayetin tefsir etmek istiyorsa onun ilk önce Arapça metnini ardından mealini sunmaktadır. Elmalılı, tefsirinde ayetin nüzul sebebine, ayetler arasındaki irtibat ve insicamına da dikkat çekmektedir. Keza o, nesih meselesiyle de ilgilenmiştir. Şayet nesih söz konusu ise onu da mutlaka zikretmiştir.²⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, Fatıha ile Bakara surelerinin tefsirini oldukça geniş bir şekilde yazmıştır. Fatıha ve Bakara'nın tefsiri neredeyse bir buçuk cildi kapsamaktadır. Sonraki bölümleri özellikle orta kısmını ise meallerini ekleyerek kısa tefsirle yetinmiştir.²⁹ Bildiğimiz kadarıyla Elmalılı, ilk başta Kur'an'ın bütününe çok detaylı bir tarzda tefsir etmek istemesine rağmen hastalanınca bitiremem korkusuyla sonraki bölümleri kısa tutmuştur.

Elmalılı, çok geniş bir muhtevaya sahip olan *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserinde ilmî, edebî, sosyal, felsefî ve toplumsal konulara da dikkat çekmiştir. Elmalılı zaman zaman fıkıh usulü kaidelerine de değinmiştir. Örneğin Bakara suresinin 27. ayetini tefsir ederken şöyle demektedir: Fıkıhta, "bir kimse kendi tarafından tamam olan bir şeyin nakzına sa'y ederse sa'yi merduddur" kaidesi bu gibi ayetten

²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 1-24.

²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 8.

²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 139-143.

²⁹ İlgili sureler için müracaat edeceğiz: Meryem, Taha, Enbiya sureleri.

me’ huzdur.³⁰ diye açıklama yapmaktadır. Elmalılı, yeri geldiğinde ayetin hikmetini zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Bu hususla alakalı olarak Dönmez şunları söylemektedir:

“Elmalılı’ya göre nasların yorumunda lafız unsuru ile yetinilmeyip, gayeyi aydınlatmada yararlanılabilecek diğer unsurlara da önem verilmesi ve yorumun zenginleştirilmesi gerekir... Elmalılı, fıkhi hükümler ihtiva eden ayetleri tefsir ederken, kendisi de hükümlerin ayetlerine ait açıklamalar yapmaya önem vermektedir.”³¹

Elmalılı’nın kullandığı üslup ağır denilebilecek derecede olmakla birlikte yaşamış olduğu dönemin dil yapısını tefsirine yansıtmaktadır. O, ayet ve surelerin kapsadığı farklı meselelerde meşhur olan görüşü tercih etmeye özen göstermiş; yaygın olan mana ve meselelere de kaynak göstermeye lüzum görmemiştir. Ama meşhur olmayan bir düşünceyi savunduğunda veya kendisi öne sürdüğü meselelerle ilgili kaynak zikretmeden asla geçmemiştir. Bu kapasitede bazı ayetlerin açıklamasında çeşitli meselelere dair birer makale şeklinde müstakil incelemeler ortaya koymaya gayret göstermiştir.³²

Elmalılı, dil açısından taassuba saptmadığını, başka dillerden dilimizin öz malı durumuna gelen yani klişeleşmiş kelimelerin kullanmasına hiçbir zaman tereddüt etmediğini ifade etmektedir. Türkçe diline mükemmel bir şekilde hâkim olmasına rağmen mealleri Türkçe dil zevkine uygun olarak yazmayı, pasif ama gerçek bir endişeden yani yüce Kur’an’ın yerine ikame edilmesinden endişelenerek yazmadığını söylememiz mümkündür.³³

Elmalılı’nın eserinin bir diğer önemli özelliği de naklin yanında akla da önem vermiş ve yeri geldiğinde yanlış ve hatalı bulduğu nakilleri tenkit etmiştir. Bazı meselelerde de cesaretle kendi düşüncelerini ortaya koymuştur. Örneğin, göklere

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 282.

³¹ İbrahim Kâfi Dönmez, “Hamdi Yazır’ın Fıkıh Usulü Anlayışı”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Ankara, 1993, s. 182-183.

³² Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, XV, s. 154. Ancak Ersöz, Elmalılı ile ilgili sunduğu sempozyumda Elmalılı’nın kaynak gösterme konusunda titiz davranmadığını ve kendi çapında bir allameden bekleneni ortaya koymadığını üzülen ifade ettiğini bayan etmektedir. Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 175.

³³ Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 175.

çıkabileceğini belirtmiş ve beyan ettiği göklerde canlı ve akıllı âlemin mevcut olduğunu kabul etmiştir.³⁴

Elmalılı, eserinin malum bir Arapça kitabının tercümesi olmadığını beyan etmektedir. O, tefsirini kaleme alırken ihtiyaca göre istifade ettiği eserleri de şöyle sıralamaktadır: Ebussuud, Kadı Beydavi, Keşşaf, Tefsir’i Kebir (Mefatihü’l-Gayb), Cessas’ın Ahkamu’l-Kur’an’ı, Ebu Hayyan’ın Bahru’l-Muhit’i, Nehr-i Marid isimindeki Telhisi, Taberi, Neysaburi ve Alusi’nin tefsirinin; hadis kaynaklarından Kütübü Sitte’nin ve ayrıca en-Nihaye isimli kaynağın daima yanında bulunduğunu ifade etmektedir. Elmalılı, bunlardan başka İstanbul kütüphanesinde bulunan diğer tefsir ve fen ilimlerine dair kitaplara müracaat ettiğini beyan etmektedir. İhtilafı konuları naklettiğinde okuyucuyu tereddüde bırakmamak amacıyla muhakkak bir tercihte bulunduğunu da tefsirinde belirtmiştir.³⁵

Elmalılı, fıkhi meselelerde genellikle Hanefi mezhebine ait olan kaynaklarla yetinmiştir. Kur’an ayetlerini tefsir ederken dönemin tartışma konularına da tefsirine yer vermiş, Kur’an çerçevesinde kendi düşüncelerini ortaya koymaya çalışmıştır.³⁶ Keza başta kütübü sitte olmak üzere hadis kaynaklarından da bolca istifade etmiştir.³⁷ Eserin en önemli özelliklerinden biri de İsrailiyattan olan rivayete itibar etmeyişi ve bazı yerlerde zikrettiyse de İsrailiyattan olduğuna titizlikle işaret etmiştir.³⁸

Muhammed Hamdi Yazır, tefsiri kaleme alırken dönemin gelişen tekniğine, pozitif ve fenni ilimlerine karşı duyarsız kalmamıştır. Zira o, fennin imanı takviye edeceğine inanmıştır.³⁹ O sadece pozitif ilimlerle değil bütün ilimlerle ilgilenmiş ve yeri gelince o konuyla ilgili yorum ve düşüncesini de ortaya koymuştur.

Elmalılı, bir dirayet tefsiri olan eserini zor bir husus olan Türkçe ile kaleme almıştır.⁴⁰ Bütün bu özellikleriyle büyük bir bilgi ve kültür hazinesi olan Elmalılı tefsiri, birçok meselede açıklaması güç beyanlarıyla hem ilim alanında ve hem de genel okuyucu nezdinde değerini koruyan bir tefsirdir.⁴¹ Eserin farklı yönlerinden

³⁴ İlgili ayetler için bkz. Şura, 42/29, Mülk, 67/16.

³⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 13.

³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 20; Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”, s. 57; Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 175.

³⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 13.

³⁸ Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 163.

³⁹ Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 174-176.

⁴⁰ Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, s. 175-177.

⁴¹ Halis Albayrak, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Tefsir Anlayışı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yay, Ankara, 1993, s. 168.

birisi de Elmalılı'nın kişisel okumalarının özellikle de “*Metelib ve Mezahib*” isimli kitabın tercümesini yapmasıyla elde ettiği birikimin tefsirine de yansımış olmasıdır.⁴²

Muhammed Hamdi Yazır, tefsirinin bazı yerlerini uzattığını ve çok detaylandırıldığını söylemektedir. Bunu, ya o konunun çok önemli olduğuna veya faydasının genel olma niyetiyle sadece ilmi terimlerle yetinmeyip kelamının nerelere kadar dayandığını anlatmak amacıyla uzattığını söylemektedir.⁴³ Tefsirin bu özelliğine atıf yapan Albayrak şunları söylemektedir: “Hamdi Yazır'ın tefsir metodunda önceki müfessirlerden ayrılan bir diğer husus onun lüzumlu gördüğü bazı ayet ve ayet gruplarını tefsir sadedinde istidrad kabilinden açıklamalarda bulunmasıdır. Bu ilave açıklama adeta ilgili konuda kaleme alınan fikri insicam ve mantıki telif unsurlarını taşıyan müstakil makaleler görünümündedir denebilir”.⁴⁴

3.2. Tefsirin Münasebetü'l-Kur'an Açısından Değerlendirilmesi

Türkçe tefsirler arasında önemli bir yere sahip olan *Hak Dini Kur'an Dili*'nin yazarı Elmalılı, Fatiha suresinin tüm ayetlerinin, surenin başında zikredilen “الحمد لله” ifadesine derç edildiğini öne sürmüştür. Fatiha'nın hülasesini yaparken Bakara suresiyle de aralarında bir münasebet kurmaktadır.⁴⁵ Elmalılı, Fatiha'dan sonra Bakara suresinin tefsirine başlamadan önce “Münasebet ve İcmal” başlığı açarak Bakara'nın Fatiha'da istenilen duanın bir icabeti ve cevabı olduğunu beyan etmiştir. Ardından surede işlenen bütün mevzuların bir hülasesini açıklamıştır.⁴⁶

Elmalılı, tefsirinde sırasıyla bütün ayetlerin tek tek münasebetini göstermemiştir. O, tefsirinde ayetleri “necm” dediğimiz gruplar halinde ele almakta ve bunlar arasında münasebet kurmaktadır. Beyan ettiğimiz bu bölüm ve gruplar bir ayet olduğu gibi⁴⁷ on, sekiz veya daha fazla olduğu da görülmektedir.⁴⁸ Bu durumla ilgili Yılmaz şunları söylemektedir: Mesela Elmalılı Bakara suresini 71, Al-i İmran'ı 53, Nisa'yı 37, Maide'yi 30, En'am'ı 35, A'râf'ı 27, Enfal'i 17, Tevbe'yi 29 ve Yunus suresini 21 bölümde ele almıştır. Yazır bir bölümü bitirdikten sonra diğer bir bölüme

⁴² Bilgin, “Hak Dini Kur'an Dili”, XV, s. 158.

⁴³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 17-20.

⁴⁴ Halis Albayrak, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı”, s. 153. Örnek olarak bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 914-929.

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 136-140.

⁴⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 141-143.

⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 273.

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 295.

geçerken ikisi arasındaki münasebeti bir satır veya bir cümleyle;⁴⁹ Ya Muhammed diye hitap tarzıyla, binaenaleyh, ey ümmet-i Muhammed, hitap ile çünkü,⁵⁰ ancak, bunun için, şöyle ki, şu hâlde, işte, filvaki ve şimdi,⁵¹ bazı yerde soru sorarak,⁵² esbabı nüzul⁵³ böyle iken, sebep sonuç,⁵⁴ siz böyle olmayın⁵⁵ ve daha nice cümleler ile ayetler ve bölümler arası irtibat kurmaktadır.

Elmalılı, bölümler arası irtibatı açıklarken “önceki ayetlerle bundan sonra gelen ayetler arasındaki irtibat ve münasebet şudur” demek yerine önceki bölümün özetini yaparak adeta gelecek bölüme okuyucuyu hazırlamaktadır. Bu yüzden okuyucu konunun değiştiğinin farkına bile varmaz, eğer varsa bile daha önceden hazırlandığı için bu değişikliği asla garipsemez. Örnek olarak Bakara suresinin ilk beş ayetinin sonunda “Kur’an işte ale’l-Meratib (kendi aralarındaki derecelerine göre) muttakilere hidayettir. Acaba burada niçin “hüden li’n-nas/insanlar için hidayettir” denilmedi de “Hüden li’l-muttakin/muttakiler için hidayettir” denildi? Elmalılı “çünkü”⁵⁶ demek suretiyle iki bölümün meal ve tefsirini verdikten sonra münasebetini şöyle beyan etmektedir: “Burada ilk olarak ‘hüden li’l-muttakin’ takyidine karşı akla gelen bir suale istinaden bir cevap vardır. (Yani muttakiler için hidayet ise muttaki olmayanlar, kâfirler ne olacak?) “Gerçek şu ki o kâfirleri (azap ile korkutsan da korkutmasan da) onlar için birdir; iman etmezler”.⁵⁷

Elmalılı, ayetler ve surelerin arasında münasebet kurduğu gibi cüzler arasında tafsilatlı bir münasebet zikretmemiştir. Ama birinci cüzün sonunda konunun değişmesi sebebiyle birinci ile ikinci cüz arasında münasebet kurduğu görülmektedir. Bu münasebeti şöyle ifade ettiğini görüyoruz:

“Bu suretle birinci cüz hitam bulurken, ruh-ı İslam’ın vahdeti kible meselesine geçilecek ve ümmet-i Muhammed’in teşekkülüne ve evsaf-ı zatiyesine işaret buyurulacaktır. Buraya kadar sure-i Bakara, “ایاک نستعین” a kadar Fatiha’nın evveline şebihdir. Bundan sonra yeni bir Sırat-ı Müstakim hidayetine başlanacaktır”.⁵⁸

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, ss. 227, 257, 306, 317, 340.

⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 344, 345, 317, 370.

⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 349, 361, 373, 425, 77.

⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 482, 516, 142, 306.

⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 12.

⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 419.

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 127, 129.

⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 205.

⁵⁷ Bakara, 2/6.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 425.

Muhammed Hamdi Yazır, münasebetin gizli veya açık, hakikat veya kinayeli bir şekilde muhakkak bulunduğunu beyan etmektedir. Tefsirinin birinci cildinde münasebet başlığı açarak detaylı bir şekilde münasebetin önemine şöyle vurgu yapmaktadır:

“Kur’an’da sureler, ekser surelerde kıssalar, kıssalarda ayetler, ayetlerde kelimat, kelimatta huruf ve bütün bunlar arasında zahir veya hafi lafzi veya manevi birçok vücuttan bir tenasübü tam ve bir nizami belîğ vardır ki tahlili namütenahidir ve birçok ulum ve fûnun ile alakadardır ve bunların akdemi nahiv ve belagat ilimleridir”.⁵⁹ Elmalılı burada çoğunlukla münasebet ilminin önemliliğine, şayet buna dikkat edilmezse de ilahi kitabın ilimlerinin çoğunun açıklanmayacağına vurgu yapmaktadır. Yine Elmalılı, münasebetin tefsirinde önemli bir unsur olduğunu şöyle açıklamaktadır:

“Nazmı Kur’an’da terkip, sibak, siyak, mantık, mefhum ve fehva, mutabakat, tazammun ve iltizam ile ibare, işaret, delalet, iktiza, izhar, ihfa, tahkik, temsil, tasrih, kinaye, ima, telmih, mantık, hikmet, maksada isabet gibi vücuti beyan ve bu bapta evvela kelamın sem’a saniyen kalbe nüfuzunu temin eden fesahat, halavet, letafet, cezalet, rikkati itidal, teşdit, teysir, tefennün ve teceddüt, cinas, tenasük ve tevazün, ahenk, tasarruf, üslup, müsavat, itnap, icaz ve nihayet ibda ve icaz gibi lafzi ve manevi mehazsın ve bediiyatı tazammun eyleyen vücuti belagat ve bediiyat vardır ki delaleti vez’iye ve lisaniye, delaleti akliye ve mantıkiye, delaleti tabiiye ve zevkiye namile üç nevi delaletin muhassalası olan ve mütinahiden namütenahiye giden tenasübün icmalen hissedilebilen alakalarını ifade ederler”.⁶⁰

Muhammed Hamdi Yazır, Kur’an-ı Kerim’in harflerinde bile gizli ya da açık münasebetin olduğunu beyan etmekte ve bu nedenden dolayı bazı yerde bu münasebet ve insicamı icmalen (kısaca) göstermeye çalışacağını ifade etmektedir. Çünkü tafsiline (geniş bir tarzda anlatılmasına) beşeriyetin güç ve kudretinin yetersiz olduğunu belirtmektedir. Fatiha suresinde ise bu hususa diğer surelerden daha fazla duracağını söylemiştir.⁶¹

Elmalılı, surelerin sıralanışının tevkifi yani vahye dayandığını ifade etmektedir. Tefsirinin son kısmında Fatiha ve Bakara suresinin baş kısmıyla son üç

⁵⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 64.

⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 64-65.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 51.

surenin manaları arasındaki irtibatı açıklarken şöyle demektedir: “Bu ahenk ve tenasüp bize Kur’an surelerinin tertibi de vahiy ile olduğu hakkındaki mezhebimizin kuvvet ve isabetini gösterir”.⁶²

Muhammed Hamdi Yazır tefsirinde büyük oranda münasebete yer vermiştir. O, Fatiha ve Bakara surelerini detaylı bir şekilde açıklamakla birlikte diğer surelerde daha kısa açıklamalar yapmıştır.

3.3. Elmalılı'nın Münasebetü'l-Kur'an Hakkındaki Görüşleri

Elmalılı'ya Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından bir Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsiri yazılması teklif edildiğinde, tefsirin yazılmasına dair konulan önemli şartların biri de ayet ve sureler arasındaki münasebetin zikredilmesi olduğu görülmektedir. Elmalılı, yazdığı eserinde hem ayetler hem de sureler arası münasebeti zikretmiştir. Yazır, bu hususun önemini, o dönemde Kur'an'ın kudsiyetini hedef aldığını söylediği bazı çalışmalara atıfla şöyle ifade etmektedir:

“Fransa Hükümetinin bu senelerde yaptırdığı yarım bir Kur'an tercümesinde güya Avrupalıların fikrine, mizacına yaklaştırmak için surelerin tertibindeki bu mükemmeliyet alt üst edilerek Fatiha'nın başa, Bakara'nın nihayete alınması, bir nevi tahrif maksadına bağlı değil ise her halde hakikatini anlamamaktan mütevellit bir tahakküme aldanmanın bir ifadesidir. Bu tıpkı bir insan vücuduna bakıp şu başın altına bu sine bu gövde konulmamalı idi de bunun yerine parmaklar, eller, kollar, ayaklar, bacaklar yerleştirilmeliydi gibi tertibi fitride (fizyolojide) düzeltmelere kalkışmaya benzer”.⁶³

Elmalılı Hamdi Yazır'ın bu ifadelerinden, Kur'an'ın ayet ve surelerine yüksek bir derecede önem verdiği, şimdiki mevcut olan tertibinin tevkifi olduğu ve Fatiha suresinden sonra Bakara suresinin konulmasını en uygun bir tarzda savunduğu ve konulmadığı takdirde Kur'an'ın mucizeliğine tahrif ve leke sürüleceğini savunduğu anlaşılmaktadır. Yazır, konuyu ifade ederken de çok çarpıcı bir örnek dile getirmiştir.

Elmalılı, Allah kelamının nazmı ve fasılası ile beşer kelamının seci ve kafiyesi arasında farkı ise şöyle ifade etmektedir:

⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, s. 530

⁶³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 140.

“Allah kelamının nazım ve fasılasıyla beşer kelamının sec’a ve kafiyesi arasında fitrat ile sanat arasındaki büyük farkı görmemek kabil değildir. Malumdur ki fitrat hendese sonsuz, sanat hendese sınırlıdır ve bunun için fitrat eseri canlı, sanat eseri cansızdır. Fıtratta herhangi bir binanın, herhangi bir hayat sahibi varlığın aza ve eczası sonsuz bir değişim ve tenasübün hasilasıdır. Biz herhangi bir ağacın yaprakları arasında güzel tecanüsü ifade eden mükemmel tenasüp ve temasülü fark ederken her yaprağın diğerlerinden ancak sınırlı olmayan bir ölçü ile ölçülebilecek mükemmel bir değişim arz ettiğini ve bu değişimin hiçbir lahza durmayıp her an artarak değiştiğini de görürüz. Ve bunların şekilleri arasındaki hendeselerini kesirsiz ölçmemiz mümkün olmaz. Bunun içindir ki biz aynı vücudun son sınırını tasavvur edemeyiz, onların nihayet bir Şuhud halinin birleşme veya onun akseden hayali ile tanırız. Fakat bir mimarın sanat eseri olan en nefis bir binadaki sınırlı ölçü ve sabit uzaklıkları arasındaki sabit bir tenasüp ve sınırlı bir ölçü ile tamamen ölçebiliriz. Çünkü o ne olsa yine bir sınırlı tasavvurun ifadesidir. Şayet sonsuz bir kesire tesadüf edersek bunun da fitrata dönüyor olduğunu biliriz. Bunun gibi sec’a ve kafiyede her ne olursa olsun sınırlı bir tenasüp ve sabit bir düzen his olunur. Ne kadar belîğ ve selis olursa olunsun onda bir külfet ve tekellüfün şaibeleri vardır. Çünkü nispetler, irtibatlar tasavvura sığan sınırlı bir ölçünün tatbikinin neticesidir. Bundan dolayıdır ki biz mutlak nesirde daha fazla tabilik hissediyoruz. Fakat bunu da ne kadar güzel olursa olsun ölçü ve kafiyedeki nüfuz ahengi ve kelamda istenen anlayış ve kavramanın en büyük garantisi bulunan ifadenin vecizliği gibi meziyetlerden mahrum buluruz. Hâlbuki Kur’an nazımının tenasübündeki ölçüsü büsbütün başkadır. O sınırlı bir ölçü değildir, o tasavvura sığan sınırlı bir tenasübün, sabit bir düzenin ifadesi değil fitratın cömert, hareketli ve farklı farklı olan sınır konulmamış tenasübünün ifadesidir”.⁶⁴

Tefsirinde münasebet ilmine önemli ölçüde yer veren Elmalılı M. Hamdi Yazır,⁶⁵ pasajlar halinde tefsir yaparken aralardaki münasebeti veya sureler arasında geçiş yaparken sureler ve konuları arasındaki münasebetleri ifade etmeye çalışmıştır.

⁶⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 33-34.

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 66.

3.4. Sure ile Surenin Münasebeti

Müfessirlerden bir kısmı, ayetler arasındaki münasebetin kabul ettiği gibi sureler arasındaki münasebeti de titizlikle savunmakta ve yazdığı tefsirlerinde göstermeye çalışmışlardır. Bu görüşü kabul eden âlimlerden Elmalılı da tefsirinde sureler arasındaki münasebetleri ifade etmiştir.

Muhammed Hamdi Yazır, tefsirinde bazı sureler hariç hemen hemen bütün sureler arasında irtibatı kurmuş ve aralarındaki münasebeti zikretmiştir. Diğer sureler arasındaki münasebet ise açık olduğundan buna ihtiyaç duymamıştır. Mesela bunlardan birisi Müminun suresidir ki bu surenin bitişinde sadece ayetin metin ve mealinden başka herhangi bir açıklama görülmemektedir.⁶⁶ Bazı surelerde sadece müteakip olan sureyi zikretmekle yetindiğini görmekteyiz. Bu husus, Fatiha suresiyle Besmele arasındaki tenasübü beyan ederken dile getirdiği şu ifadeye bağlamamız mümkündür: “Bazı yerlerde bu münasebet vecihlerini icmalen göstermeye çalışacağız.”⁶⁷

Elmalılı, surelerle alakalı beyanda bulunduktan sonra bu münasebetin üç kesim için olduğuna dikkatleri çekmektedir. Bunların;

1. Umum için delalet-i vaz’iyenin,
2. Âlimler için delalet-i akliyenin,
3. Havas için delalet-i zevkiye ve fitriye’nin olduğunu beyan eder.

Elmalılı Mülk suresinin girişinde, Tahrir suresinden sonra Mülk suresinin başlaması hakkında şöyle bir münasebet zikretmektedir: Mülk suresi, bir taraftan Vakıa suresinin sonuyla Hadid ve Mücadele’den itibaren surelerin her birini kök noktalarına basarak süzen, hepsinin bir zübde ve gayesi ve bu suretle diğer taraftan da kendinden sonrakine bir ilke ve esas olmak üzere başlayan sure olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁸

Yine Elmalılı, sureler arasında genel bir münasebeti dile getirirken, Fatiha’nın diğer Kur’an sureleri ile münasebeti ise, Fatiha; Ümmü’l-Kur’an, Ümmü’l-Kitab, el-Esas isimlerinin delalet ettiği şekliyle hepsinin asıl kökü ve genel temsilcisi olmasıdır. Elmalılı, bütün Kur’an’ı canlı bir cisme benzetir. O cismi de Hz.

⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, s. 9.

⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 51.

⁶⁸ Yıldırım Yalçın ”Elmalılı’nın Hak Dini Kur’an Dili İsimli Tefsirinde Sureler Arası Tenasüp ve İncicam”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009, s. 154.

Muhammed (sav)'in cismi olarak nitelemektedir. Fatiha'nın o cismin başı, Bakara suresini o cismin gövdesinin en önemli yeri, diğer sureleri ise, o cismin başka uzuvları, cihazları, kol ve bacakları mesabesinde olduğunu öne sürmektedir.⁶⁹

3.4.1. Peş Peşe Gelen Sureler Arasındaki Münasebet

Yüce Kur'an'ın ayet ve surelerine bakıldığında bazı surelerin birbirinin tamamlayıcısı veya açıklayıcısı mahiyetinde olduğu görülmektedir. Elmalılı, peş peşe bulunan surelerin ekseriyeti hakkında bir münasebet kurmaktadır. Elmalılı tefsirinde münasebet konusuyla ilgili daha çok peş peşe gelen sure ve ayet grupları arasındaki irtibatları göstermeye çalışmıştır. Yukarıda dediğimiz gibi birkaç sure hariç neredeyse bütün surelerin özellikle peş peşe gelen surelerin münasebetini tespit etmeye dair önemli çalışmalar yapmıştır. Şimdi burada Bakara ile Al-i İmran suresi arasındaki münasebeti göstermeye çalışacağız:

1. Bu iki sure, Hz. Resul (sav) tarafından iki çiçeğe benzetilmesi açısından:

اقرا الزهراوين البقره و آل عمران : “İki Zehra'yı yani Bakara ile Al-i İmran surelerini tilavet etmeye devam ediniz.”⁷⁰ Hz. Resul'ün bu güzel hadisinden ikisini ne kadar birbiriyle münasebetdar olduğu gayet malumdur.

2. Hz. Resul'ün Bakara suresinin sonunda yaptığı duasına Allah Tarafından icabet edilmesi ve gelecekteki surede beyan edilmesini Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır tefsirinde aynen şöyle açıklar:

“Peygamber Efendimiz, bu dualarla dua ettiği zaman taraf-ı İlahi'den, “peki yaptım” buyurulduğu Müslim ve Tirmizi'de rivayet edilmiştir.⁷¹ Ezcümle “Sure-i Al-i İmran”, bu nusret duasına bir cevap olarak başlayacaktır.”⁷²

3. İkisinin de İsrail oğullarından bahsetmesi.

“İsimlerinden dahi anlaşılacağı üzere sure-i Bakara, Ehl-i Kitap'tan evvela Yahudilere, bu surede evvela Nasara'ya tevcihi da'vet etmiş. Binaenaleyh sure-i Bakara, birinci cüzünde görüldüğü üzere iptida ruhi lisanı Tevrat ile, bu

⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 140.

⁷⁰ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî (ö. 261/874), *Sahih-u Müslim*, “Salatü'l-Müsafirîn”, Y.y., İstanbul, 1998, s. 252.

⁷¹ Müslim, “Salatü'l-Müsafirîn”, s. 553. “Kur'an-ı okuyunuz. Çünkü kıyamet günü sihibine şefaâtçi olarak gelir. İki zehrayı okuyunuz: Bakara ve Al-i İmran suresi. Zira bu ikisi kıyamet günü iki kara bulut gibi veya aralarından ışık sızan iki tente gibi veya kanatları gerilmiş kuşlardan meydana gelen bir gölgelik gibi gelecekler ve sahipleri için mücadele edecekler. Bakara suresini okuyun. Çünkü bunun almasına bereket, terk edilmesine hasret vardır. Onu hasil etmeye sihirin gücü yoktur”.

⁷² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 272.

sure de bidayeten ondan doğmuş olan ruh-i lisanı İncil ile alakadar olarak tahrifatı vakıayı izale ve akaid-i nası tashih için ayet haktaki temsilatı tahkikata, müteşabihatı muhkemata irca esasını öğretmiştir.”⁷³ Yani ikisinde de çoğunlukla Ben-i İsrail denilen kesimden bahsedilmiştir.

4. Bu iki surenin diğer bir münasebeti, Mukattaa harfıyla başlamasıdır.⁷⁴
5. Her ikisinin de iki semavi kitaba benzetilmesi açısından;
“Bu suretle bu iki sure beynindeki münasebet ve fark, Tevrat ile İncil arasındaki fark ve münasebet gibidir. Biri mukaddem biri tali, biri asıl diğeri onun Fer’i demektir”.
6. Birinin icmal ve diğerinin tafsil olması açısından;
Sure-i Bakara’daki icmallerin çoğu burada şerh ve izah edilmiştir ki, bunlara, “Zehraveyn” tesmiyesinde de buna işaret vardır.
7. Birisi diğerinin duasına kabul olarak başlaması:
“Sure-i Bakara فَانصُرْنَا عَلَى الْكٰفِرِيْنَ (ve o kâfirler güruhuna karşı bize nusret ihsan eyle.) Maddeten ve manen müdafaa-i hak ve İla-i kelimedede bizi galip ve muzaffer eyle’.⁷⁵ duasıyla hitam bulmuştu. Bu sure ise, o duaya bir icabet olarak başlamıştır’.⁷⁶
8. Dini meselenin maddi meseleden önemli olması.
Galebe-i diniyye ve ilmiyyenin galebe-i maddiyeden ehem ve onun bir şartı mütekaddimi olduğunu tefhim için evvel emirde Nusret-ı ilmiyyeyi te’min etmiştir. Bu sevk-u münasebet, iki sureyi birbirine öyle raptetmiştir ki, birinin ahiriyle diğerinin evveli sure-i Bakara ’da وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ اللهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَىُّ الْقَيُّومُ (kâfirler ise hep o zalimlerdir. Allah’tan başka tanrı yok, ancak o, hayy ve kayyumdur)⁷⁷ diye ayet el-Kürsi’nin makabline irtibatı şeklini ahzetmiş ve bu, ‘الم’ o ‘الم’ın bu noktasında toplanan bütün hakaik ve vezaifi ihtar ederek başlamıştır.
9. Elmalılı, bu iki sureyi güzel bir temsile benzetmektedir:
Binaenaleyh Zehra’yı ula ile Zehra’yı saniye birbirlerine büyük ve küçük iki hemşire denecek kadar mütekarib bir ana ile bir kız vaziyetindedirler.

⁷³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 274.

⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 274.

⁷⁵ Bakara, 2/286.

⁷⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 274.

⁷⁷ Bakara, 2/254-255.

10. Öte yandan Elmalılı Hamdi Yazır'ın batıl ve yanlış inançları reddetme açısından bu iki sureyi benzetmesini tefsirinde şöyle ifade etmektedir:

İşte Kur'an, zat ve sıfat-ı İlahiye hakkında aklen ve naklen sabit ve mütebeyyin bulunan ve davayı esasından halledecek olan hakaik-i esasiyeyi Sure-i Bakara'dan bittelhis bir vaz'î bürhani ile tespit ettikten sonra, buna muhalif olan hakaik-i batılayı tefrik ve bu miyanda Nasara'nın böyle Allah'a ve Ayetullah'a karşı reva gördükleri tecavüzatı bütün menşe-i galatlarıyla redd-ü iptal etmek ve bunların, velev redd-ü iptal sadedinde olsun tasrihen zikirleri ahlak-i Kur'an'ıyye'nin nezahet ve vekariyle kabil-i telif olmayacağını tefhim ve ayn-ı zamanda faide-i irşad daha ziyade te'min edilmek için cümlesi ayat-ı ilahiyye'ye küfür unvanında telhis edilerek, *لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ*, “*şüphesiz onlara şiddetli bir azap var, öyle ya Allah'ın izzeti var, intikamı var*”, inzariyle Al-i İmran suresi tebliğ etmiştir.⁷⁸

Elmalılı, Bakara suresiyle Al-i İmran suresinin sonunda Zehraveyn yani iki çiçek veya iki kardeş misaliyle müsemma olunanın bir visal yani kavuşma noktası olduklarını ifade etmiş ve peş peşe olan bu iki sure yani Nisa ve Al-i İmran suresi arasında münasebet kurmuştur. Nisa suresinin ise birleşen bu iki surenin özel bir inkişafı olduğunu eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

“Burada Al-i İmran suresi son bularak Zehraveyn bir nokta-i visalde (birleşme noktasında) telaki eylemiş, birbirlerine kavuşmuşlardır. Ve bunun özel bir inkişafı olmak üzere rabbani terbiye gereği, insanın yaratılış ve kardeşliğinden tutarak toplumun teşekkül ve irtibatının bir rüknü olan aile hayatıyla alakalı hukuk ve vazifelerin beyanı ve dini terbiyenin istikmalî (tamamlanması) siyakında Nisa suresi başlamıştır.”⁷⁹

Al-i İmran suresiyle Nisa suresi arasındaki diğer bir münasebeti ise Nisa suresinin ilk ayetini⁸⁰ tefsir ettikten sonra şöyle ifade etmektedir:

“Görülüyor ki bu ayet-i kerime, amik bir belagatle surenin muhteviyatı asliyyesine işaret etmiş ve Sure-i Al-i İmran'ı ta'kib etmesi haysiyetiyle de, zayıyat-ı harbiyenin esbab-ı telafisine nazar-ı dikkati celbelemiştir.”⁸¹ Elmalılı, tefsirinde

⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 287.

⁷⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 480.

⁸⁰ Nisa, 4/1. “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir*”.

⁸¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 490.

Nisa suresinin ardından gelen Maide suresiyle arasındaki münasebeti ise şöyle ifade etmektedir:

Nisa suresinin son ayetindeki “*senden fetva istiyorlar*” ifadesi, gelecek olan Maide suresinin beyanlarına da bir hazırlıktır. “*Allah her şeyi bilendir*” ayeti sizin hayat ve ölümünüzle ilgili durumlarınızı da pekiyi bildiğinden iyilik ve faydalarınızı içeren hükümlerini size açıklamıştır. Şu hâlde siz de bunları biliniz, ilim ve nur ile doğru yolda yürüyünüz ki, ilahi sofraya konasınız.⁸²

Peş peşe sayılan surelerden diğer bir tanesi ise Mülk suresiyle Tahrir suresidir. Elmalılı bu iki sure arasındaki münasebeti şu şekilde izah etmektedir:

1. Tahrir suresinde işaret edilen esaslar, mesellerin manalarındaki ders ve ibret noktalarını teşkil eden kelimelerin tasdiki bu surede izah edilmiştir.
2. Firavun gibi zalim, kâfir ve münafıklara karşı mücadele vasıtasıyla korunulması emredilen cehennem şiddeti, sır noktası bu surede bahsedilmiştir.
3. Tahrir ve infak ile ilgili olarak rızık elde etme meselesi gibi esaslar.

Nüzul yönünden Mekki olan bu surelerin Mushaf tertibinde medeni olan surelerden sonraya konulması, manalarının kapsamı ve tahakkuk şekilleri itibarıyla yine yeni bir devrin başlangıç noktasında bulunduğu göstermektedir.⁸³

Yukarıda zikrettiğimiz üzere, Elmalılı'nın tefsirinde peş peşe gelen surelerin çoğunluğu arasındaki münasebet zikredilmiştir. Biz de araştırmamızın konusu ile doğrudan irtibatlı olan Bakara ile Al-i İmran sureleri arasında kurduğu münasebeti aktardık.

3.4.2.Farklı Sureler Arasındaki Münasebet

Elmalılı, tertip ve sıraya göre yüce Kur'an'da olan sureler arası münasebet ve insicamı belirtmekle birlikte, bazen bir sureyi peşi sıra gelmeyen başka bir sureyle irtibatlandırmaktadır. Bu konuya Elmalılı'nın tefsirinde çok az değindiği görülmektedir. Biz de burada birkaç surenin birbiriyle olan münasebetini zikretmekle yetineceğiz.

⁸² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s. 156.

⁸³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s. 175.

Muhammed Hamdi Yazır, Nisa suresiyle Bakara suresi arasındaki irtibatı tefsirinde şöyle ifade etmektedir:

“*Ey insanlar*” İnsanlık unvanıyla başlayan bu hitab-ı amm, sure-i Bakara’nın evvelindeki ilk hitab-ı ammı ihtar ediyor. O hitab-ı amm ittika gayesiyle اغْتَبُوا رَبَّكُمْ “*Rabbimize kulluk ediniz.*”⁸⁴ emrini vermiş ve bunu hilkat-i beşeriye delilleriyle tenvir ederek halden mebdee doğru götürmüş ve bilhassa hilkat-i Âdem bahsini ihtar etmiş idi. Burada ise, bu hitabı doğrudan doğru ittika emri ta’kip ediyor. Bunu da, bilhassa hilkat-i nisvan ile müterafik halk delili vehy ediyor ki, bunda, “*ey insanlar, artık tamamen devre-i ittikaya girmeniz ve bervech-i ati tekâlifin zevk-u hikmetini idrak etmeniz sırası geldi ve ittika mesailinden en mühim birisi de kadınlar meselesidir*” gibi bir iş’ar-i belîğ vardır.”⁸⁵

Elmalılı Hamdi Yazır’ın peş peşe olmayan sureler arasında kurduğu münasebete bir diğer örnek Nisa ile Hacc sureleridir. Yazır bu iki sure arasında şu şekilde münasebet kurmaktadır:

“Şayan-ı dikkattir ki Kur’an’da يَا أَيُّهَا النَّاسُ matlai ile başlayan iki sure vardır. Birisi Nisa, diğeri Hac suresidir. Nisa suresi Kur’an’ın nısfı evvelinden (ilk yarısı) dördüncü sure olduğu gibi Hac suresi de nısfı saniden (ikinci yarısı) dördüncü suredir. Bu surenin başında ittika hilkatini başlangıcına dikkatleri çekmekle ta’lil edilmiş olduğu gibi orada da hilkatini sonu ve marifet mead (Ahiret bilgisi) ile ta’lil olunmuş olduğu gibi ”*Ey insanlar! Rabbimize karşı gelmekten sakının. Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir.*”⁸⁶ buyurmuştur. Bu suretle bu iki surenin başları tertip üzere mebde ve meadı tanıttırılmış ve bununla bu iki surede olan ahkâmın özelliklerini de göstermiştir.”⁸⁷

Keza Yazır’ın farklı sureler arası kurduğu münasebetler diğeri birisi de Fatiha ile En’am arasındır. Elmalılı, Hamd ile başlayan bu sureyi Kur’an’ın başındaki Hamd ile başlayan sureyle yani Fatiha suresiyle irtibatlandırmaktadır. Ona göre Kur’an’da En’am suresinden itibaren Fatiha suresinin ikinci bir inkişaf devresine ve açıklanmasına başlanmaktadır. Bu şekilde Maide suresinin sonunda Hamd ve

⁸⁴ Bakara, 2/21.

⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 485.

⁸⁶ Hac, 22/1.

⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 485.

teşekkürü telkin ederek başlayan En'am suresi, Fatiha'nın اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur"*⁸⁸ ayetinin başlangıcını özel bir şekilde genişletmek ve açıklamakla başlamış ve bu şekilde, her son buluşun, bir başlamanın girişi olduğunu göstermiştir. Bundan dolayı gökler ve yer saltanatı kendisinin mülkü olan وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *"O, her şeye kadirdir"* bulunan Allah Teâlâ'ya sıdk ve ihlas ile şu şekilde Hamd ve Sena ve hürmetlerimizi sunmalıyız."⁸⁹

Farklı sureler arası münasebet açısından Elmalılı, Talak suresinin 1-7 ayetlerinden oluşan gruptan diğer bir gruba geçmek için siyak ve sibakında bulunan surelerle münasebet kurmaktadır. Nitekim Talak suresinin öncesindeki Teğabun suresinin sonunu aile halleriyle ilgili olduğunu beyan ederken bir taraftan da bu konuları içinde barındıran Tahrim suresiyle ilişkilendirmektedir. Talak suresinin 1-7 ayetlerinden oluşan grupta kadın, aile ve infak ile alakalı konulardan bahsedildiğini ve bu konuların Teğabun ve Tahrim surelerinde de geçtiği söyleyerek münasebet kurmaktadır. Elmalılı'nın bu münasebeti şöyle ifade etmektedir:

"Kadın, aile ve infak işlerinde bozukluk, ahlaksızlık, idaresizlik, Allah'ın emirlerine isyan ile haksızlık ve azgınlığın; bir toplumun, bir medeniyetin bir memleketin yok edilmesine yol açan sebeplerden olduğu anlatılmak suretiyle bu sırada yer verilen hükümlerin bir taraftan önceki Teğabun suresine bir taraftan da gelecek olan Tahrim suresine bağlıdır."⁹⁰

Keza Elmalılı, Teğabun suresinin Hadid, Mücadele ve Mülk sureleriyle de münasebetini kurmaktadır. Teğabun suresi, Hadid ve mücadele suresinden beri gelen surelerin bir hedefi ve bundan sonrakilerin de Mülk suresine doğru bir mukaddimesi gibidir.⁹¹ Yine bundan önceki Cuma ve Münafikun surelerinin sonlarına doğru müminlere hitap eden ayetler gelmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır".⁹²

⁸⁸ Fatiha, 1/1.

⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s. 406-407.

⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s. 124.

⁹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s. 94.

⁹² Cuma, 62/9.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ

*“Ey iman edenler! Mallarınız da çocuklarınız da sizi Allah’ı anmaktan alıkoymasın. Bunu yapanlar mutlaka hüsrana uğramışlardır”.*⁹³

Teğabun suresinin sonunda da müminlere hitap eden ayet vardır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصَنَّفَحُوا وَتَعَفَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir”.*⁹⁴

Elmalılı, “Bu hitabe hem evvelki iki surenin ahirindeki *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* hitabeleriyle mütenazır (karşılıklı), hem de bundan sonraki iki sureye bir temhid (düzenleme, hazırlık)tır.”⁹⁵ diyerek aralarında münasebet kurmaktadır.

3.4.3.Farklı Surelerin Konuları Arasındaki Münasebet

Önceki satırlarda beyan edildiği üzere Yüce Kur’an’ın temel esaslarını tevhit, mead ve nübüvvet oluşturmaktadır. Bu üç temel konu, detaylı bir şekilde açıklandığında farklı dallara ayrıldığı görülmektedir. Bundan dolayı müfessirlerin bazısı açık bir şekilde isim zikretmeden o konuyla alakalı beyanda bulunmuştur. O müfessirlerden birisi de Elmalılı M. Hamdi Yazır’dır. Elmalılı çoğunlukla konulara göre gruplara ayırarak ve onun üzerinden münasebet kurarak sure içinde bulunan ayetler arasındaki bütünlüğü ortaya koymuştur. Mesela genel hitap konusu açısından Yazır, müteakip bir sure sayılmayan Bakara suresinin Nisa suresiyle olan irtibatını beyan ederken şöyle demektedir:

“Ey İnsanlar” unvanıyla başlayan bu genel hitap, Bakara suresinin başındaki ilk genel hitabı hatırlatıyor. O genel hitap günahlardan sakınmak gayesiyle *اعبدوا ربكم* “Rabbinize ibadet ediniz”⁹⁶ emrini vermiş ve bunu insanların yaratılış delilleri ile aydınlatarak şimdiki zamandan başlangıca doğru götürmüş ve özellikle Hz. Âdem’in yaratılış bahsini hatırlatmıştı. Burada ise bu hitabı doğrudan doğruya günahlardan sakınma emri takip ediyor. Bunu da özellikle kadınların yaratılışı ile beraber yaratılış

⁹³ Münafikun, 63/9.

⁹⁴ Teğabun, 64/14.

⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, s. 94.

⁹⁶ Bakara, 2/21.

delili takip ediyor ki; bunda “Ey insanlar! Artık büsbütün sakınma dönemine girmeniz ve aşağıda gelecek tarzda tekliflerin (yükümlülüklerin) zevk ve hikmetinin manevi hazzını anlamamızın sırası geldi ve sakınma konularının en önemlilerinin birisi de kadınlar konusudur” gibi düzgün bir anlatım vardır.⁹⁷

Peş peşe gelen surelerin konu açısından münasebetine Bakara ile Al-i İmran suresinde bulunan yaratılış açısından konu olan ve birbirine benzerlik taşıyan Âdem ve İsa’yı irtibatlandırmaktadır. Elmalılı, bu iki surenin konu açısından birçok yönden birbirine benzerlik ve ilişkisinin olduğunu ve bu ortak konulardan Hz. Âdem’in yaratılışıyla Hz. İsa’nın yaratılışını zikretmenin yeterli olduğunu beyan etmektedir.⁹⁸

Elmalılı, bir surede mücmel bir şekilde zikredilen konuyu diğer bir surede onunla ilgili olduğuna dair olan münasebetleri de zikretmiştir. Örneğin Fatiha suresinde Yahudilerle ilgili zikredilen konuyu yine peşinden gelen Bakara suresinde o Yahudi milletin yaptıkları ihanetlerden bahsederken bu konuya değinmektedir.⁹⁹ Ayrıca Fatiha suresinde olan اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “bizi dosdoğru yola ilet” ile يَهْدِي مَنْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “dilediğini dosdoğru yola iletir” ayetleri arasında irtibat kurmaktadır.¹⁰⁰

3.5.Sure İçi Münasebet

3.5.1.Sure İle İsmi Arasında Münasebet

Sure ile ismi arasındaki münasebete geçmeden önce hemen ifade edelim ki, sure ile ismi arasında bir irtibatın mevcudiyetini düşünmek, surelerinin isimlendirilmesinin tevkifi olmasının kabulüne bağlıdır. Yüce Kur’an’ın surelere ve bu surelerin her birine farklı farklı isimler verilmesi bizzat vahyin sahibi olan Allah tarafından. Sure isimlerinin tevkifi olduğunu gösteren delillerden birisi İbn Ebi Hatim’in İkrime’den yaptığı şu rivayettir: Müşrikler, Bakara suresi, Ankebut suresi diyerek alay etmişlerdir. Bunun üzerine de Cenab-ı Allah, إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ “o alay edenlere karşı biz sana yeteriz”¹⁰¹ şeklinde bir ifade kullanmıştır.¹⁰² Yani burada ayetin nüzulüne sebep ve bu sebep de kâfirler tarafından Kur’an surelerinin Bakara ve

⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 485.

⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 274.

⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 312.

¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 427-428.

¹⁰¹ Hicr, 15/95.

¹⁰² Razi, *Mefatihul-Gayb*, XIX, s. 215.

Ankebut ismiyle alay etmesi üzerine inmesi surelerin isimlerinin tevkifiliğine işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Elmalılı'nın, Kur'an surelerinin isimleriyle kurduğu anlam ilişkisi bütün sureleri kapsamamaktadır. Sadece bazı surelerde surenin ismi ile sure arasında bir münasebet kurmuştur ki bunlardan biri de Bakara suresidir. Ona göre Bakara suresinin özel isimleri ikidir: Suretü'l-Bakara, Suretü'l-Kürsi. el-Bakara, İsrailoğullarına dair olan Bakara kıssası, sadece bu surede zikredildiği için bu isme sebep olmuştur ki bunda Bakara kıssasının önemine özel bir vurgu vardır. "el-Kürsi", Allah'ın kürsisi demek anlamına gelmektedir. Bu isim de Ayetü'l-Kürsinin bu surede yer almasından dolayıdır.¹⁰³

Elmalılı, bu surenin Bakara ismiyle anılmasının, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere çok güzel bir örnek olduğunu ifade etmektedir. Bakara olayını da Allah tarafından İsrail oğullarına öldükten sonra yeniden dirilmeye bir örnek olarak verildiğini beyan etmektedir.¹⁰⁴

Hamdi Yazır, bazı yerde sadece o surenin içinde bir cümle veya kelime olarak geçtiğinden dolayı aldı diye görüş ortaya koymaktadır. Bu hususla ilgili olarak Nur suresi hakkındaki görüşleri örnek verilebilir: "Nur suresi, hepsi Medenidir. Nur ayeti denilen, "الله نور السموات والارض" ayeti münasebetiyle bu ismi almıştır".¹⁰⁵

Yine Kur'an surelerinin isimleriyle olan münasebetine dair Elmalılı Maide suresinin ismiyle arasında şu şekilde bir alaka kurmaktadır:

"Maide; yemekli sofradır demektir. Nisa suresini Maide'nin takip etmesi ne kadar uygun ve ne kadar manalıdır. Hz. İsa (a.s.)'a bir mucize olarak gökten indirilen sofradır (Mâide) bu surede zikredilir. (Mâide, 5/112-115) Fakat Mâide kıssası bu surede zikredildiğinden dolayı bu sure Mâide suresi ismini almamış, bu sure Mâide suresi olduğu için bu kısma bu surede zikredilmiştir. Esasında bu sure İslâm nimetinin bir sofrasıdır".¹⁰⁶

Anlaşıldığı kadarıyla Elmalılı, sure isimlerinin bile rastgele seçilmediğini, bu surelerin Mushaf'ta yer almasını büyük bir oranda hikmetlere mebni olduğunu

¹⁰³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 139-140.

¹⁰⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 325. Elmalılı'nın Âl-i İmran, Maide ve Nur sureleri tefsirinde sure ve ismi arasındaki münasebet ile ilgili görüşleri için bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 273-274; III, s. 158; VI, s. 10.

¹⁰⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s. 10.

¹⁰⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s. 140.

savunmaktadır. Belli bir hikmet üzere oldukları için de sure ve ismi arasında bir münasebet olması doğaldır ve bu durum müfessirler tarafından tespit edilebilir.

3.5.2.Surenin Başlangıcıyla Sonu Arasındaki Münasebet

Kur'an-ı Kerim'in önemli sırlarından sayılan münasebet ilmi¹⁰⁷, ayet ve surelerin eksiksizliğini göstermek açısından son derece önemli olduğu için İslam aydınlarının bir kısmı, yeri geldikçe bu noktaya işaret etmişlerdir. Söz konusu münasebet türlerinden birisi de surenin başı ile sonu arasındaki anlam ilişkisidir. Suyuti'nin "*Merasidu'l-Metali fi Tenasübi'l-Mekati ve'l-Metali*", isimli eseri bu konudan detaylı bir şekilde bahseden önemli bir eserdir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da tefsirinde bu münasebet türüne değinmiştir.¹⁰⁸ Örneğin Elmalılı tefsirinde Bakara suresinin başıyla sonu arasında şöyle bir irtibat kurmaktadır:

Zat ve sıfat-ı ilahiye'ye enfüs-ü afak bütün âlemini işhad ve böyle ihkam-ı şehadet ve ilim akabinde *لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ* "*Allah'ındır hep göklerdeki ve yerdeki*", cümlesiyle ayetü'l-Kürsi'ye bir irca'i nazari muhtevi olan bu ayet-i kerime kalb cürmü olan ketm-i şehadet günahının mücazatını isbat münasebetiyle yukarıdan beri surenin mutazammın olduğu ayet-i delailin tekâlif-ü ahkâmın fezlekesiyle umumi bir muhasebesini yaparak hedefi beyanı, erkân'ı imandan bilhassa mesele-i ahirete tevcih, bunu da aslı din olan Ma'rifetullah mes'elesine ve bilhassa sıfat-i ilahiye 'den ilm-ü irade ve kudret sıfatlarına raptettiği sırada tekrardan salim bedi' bir terci-i bend neşvesi veren, *وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* "*Allah her şeye kadirdir*", fasılasıyla surenin ahirini ta yukarısında ilk hitab-i ammolan *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا* "*Ey insanlar! O sizi ve sizden evvelkileri yaratmış olan Rabbinize kulluk ve ibadet ediniz ki...*"¹⁰⁹ ayetinin evveline bağlayan ve bu suretle bu kadar mütenevvi ve müteaddit beyanat ve hitabatın mecmuunu evvel ve ahir-i mütenasık bir hitab-ı ammda tevhit eden bir nesci beyan olmuştur. Binaenaleyh bununla surenin evvelinde o hitab-i ammden mukaddem olan dibacesine mukabil bir hatimeye başlanmış oluyor ki, bu hatime, üç ayete belîğ olacaktır. Bunlara "*Havatim-i Sureti'l-Bakara*" denilir. Bunlardan birincisi balada en ziyade kefere ve Münafıkın hakkındaki on beş ayette nazırdır. Bunu müteakip, bunun bazı hafayasını dahi izah eden son iki ayetle de, surenin ta başına tenasukunu tamamen

¹⁰⁷ Zerkeşi, *el-Burhan*, I, s. 185.

¹⁰⁸ bkz, Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, ss. 258-260.

¹⁰⁹ Bakara, 2/21.

göstermek orda iman ve sair evsaf ile bilkuvve tasvir olunan müttekini müflihini burada bilfiil tayin tespit eyleyerek, *لا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ... الخ... وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ*, *“işte o kitap, bunda şüphe yok, aynı hidayet, korunacaklar için onlar ki gayba iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden infak ederler ve onlar ki... ta müflihine kadar devam eder”*.¹¹⁰ Mazmunlarına nazaran hidayet ve tebliğat-i ilahiyenin nasıl bir feyz-ü semere verdiğini ve vereceğini ve binaenaleyh imanın hakikate, gaybin şuhuda nasıl geçtiğini ve geçeceğini müspet bir surette anlatmak ve nihayet Fatiha’daki *... الخ... اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ* *“bizi doğru yola hidayet eyle”*¹¹¹ duasının bir suret-i inkişafını tecelli ettirmek üzere buyuruluyor¹¹² demek ve 285. ayete geçmektedir. Elmalılı’nın bu surenin başıyla sonu arasında çok belîğ bir tarzda münasebet kurduğunu görmekteyiz.

Görüldüğü gibi Elmalılı, Bakara suresinin başlangıç ayetleri ile son ayetleri arasında bir münasebet kurmuştur. Surenin bir bütün olduğunu ifade eden bu anlam irtibatı Elmalılı tarafından oldukça güzel bir şekilde ifade edilmiştir.

3.5.3.Surenin Konuları Arasındaki Münasebet

Kur’an’ın birçok suresi farklı birden fazla konu içermektedir. Örneğin Bakara suresi, iktisadî, ictimai, ailevî birçok konuyu ihtiva etmektedir. Müfessirimiz Elmalılı da tefsir yaparken öncelikle sureleri konu bütünlüğüne göre çeşitli pasajlara ayırır ve ardından tefsir ve tahlile geçer. Örneğin Elmalılı, Bakara suresinin başında bulunan üç taifenin her birini farklı konular olarak ele almıştır. Bu durum sadece söz konusu üç taife ile ilgili değil surenin bütün konuları için uygulanmıştır.¹¹³

Elmalılı, surelerin konuları arasındaki münasebetleri bütün surelerde açık bir şekilde yazmamıştır. Okuyucu dikkatli bir şekilde okumazsa bazen fark etmesi zor olabilir. Elmalılı’nın konu açısından farklı surelerden ziyade peş peşe gelen sureler arasındaki münasebetler üzerinde durduğu görülmektedir. Örneğin Elmalılı, Furkan suresi ile Şuara suresi konuları arasında şöyle bir anlam ilişkisi, münasebet kurmuştur:

¹¹⁰ Bakara, 2/2-5.

¹¹¹ Fatiha, 1/6.

¹¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 259-260.

¹¹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 143, 187, 197-198, 242-243, 255-257, 282, II, s. 19, 22, 40, 83.

“Furkan suresinde icmalen zikredilen kavimlerin kıssaları¹¹⁴ Şuara suresinde çok geniş bir tarzda ve Furkan suresinde tertip edilen sırayla açıklanmıştır.¹¹⁵ Aynı şekilde Furkan suresinde وَقُرُونَا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا “...Bunların arasındaki birçok nesilleri de (inkârlarından dolayı) helak ettik”¹¹⁶ ayetinde isimsiz zikredilen kavimlerin isimleri Şuara suresinde detaylı bir şekilde zikredilmiştir.¹¹⁷ Aynı şekilde konu benzerliği itibarıyla Tekvîr ve İnfîtâr sureleri arasında da bir münasebet zikretmiştir. İnfîtâr suresini tefsir ederken şöyle demektedir: “Önceki surenin başındaki kıyamet kopacağı sırada olacak on iki alamet gibi burada da dört alamet zikrediliyor. Bunlardan ikisi yukarıda, ikisi de aşağıda şeylere ait bulunuyor. Birincisi göğün çatlaması, ikincisi yıldızlar saçıldığı vakit... Denizlerin tefciri; yarılıp akıtılması, aralarındaki ince uzun kara parçalarının yırtılıp hepsinin bir deniz haline gelmesi veya sularının çekilip kalmaması durumlarını ifade edebilir ki önceki surede geçen “Denizlerin ateşlenmesi” ile ilgilidir.”¹¹⁸

Bakara suresine gelince Elmalılı, şeri konuların özellikle vasiyetin ardından gelen orucun farziyeti konusuna bir anlam bağlantısı kurarken, Allah’ın emir ve yasaklarına tam bir şekilde riayet edebilmenin iyi bir nefis terbiyesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre, nefis-i emmareyi zapt etmenin ve Allah’ın emirlerine boyun eğme melekesini meydana getirmenin tesirli bir ibadete, bedenî ve ruhî bir riyazete ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Ayrıca Allah Teâlâ şerî hükümleri “*yişiniz ve içiniz*” ile başlayıp hayattan ölüme kadar öz bir şekilde açıklarken, tam bu noktada müminlere yeni bir ruhi hayat üflemede ve orucu farz kılmaktadır.¹¹⁹

Elmalılı, konu itibarıyla birbirine benzerlik taşıyan şu ayetler arasında da münasebet kurmaktadır: Ayete’l-kürsideki İlahi kürsüden ortaya çıkan, din ve iman niteliğini ve meyvelerini açıklayan ve aydınlığa kavuşturan bu kesin deliller yukarıdaki، يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بِنِعْمٍ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ، هُمْ الظَّالِمُونَ “*Ey müminler ne alışverişin ne dostluğun ve ne de iltimasın söz konusu olmadığı gün gelmeden önce size verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcayın.*”¹²⁰ ayetinin hükmi sebebiyle, yukarıdaki hükümlerin ve özellikle مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا

¹¹⁴ Furkan, 25/35-38.

¹¹⁵ Şuara, 26/10-66, 105-121, 123.

¹¹⁶ Furkan, 25/38.

¹¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, ss. 118-143.

¹¹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s. 456.

¹¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 514.

¹²⁰ Bakara, 2/254.

حَسَنًا فَيُضَاعَفْهُ لَهٗ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصِطُ ۗ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ
(güzel) borç verir de Allah da o borcu ona kat kat fazlasıyla öder”¹²¹ ayetindeki birbirinin ve ilahi sözün ezeli ve ebedi kesin güvencesini de kapsadığından, bu açıklamanın ona bağlı olduğunu göstermek için aziz ve hakim olan Allah hayat vermenin nasıllığının ardından hikmet gereği bu borç vermenin ve harcamanın elde edilecek kazanç ve artışının nasıl olacağını ve kabul olmasının şartlarının açıklamak amacıyla Allah yolunda harcayanları örnek vermektedir.¹²²

3.5.3.1. Ayetler Arasındaki Münasebet

Kur’an-ı Kerim’in lafzî yapısında insanları celbeden, kulakları okşayan ve gönülleri sükûna kavuşturan bir ahengin olduğu şüphesizdir. Yüce kitabımızın kelimelerinde harflerin, cümlelerinde kelimelerin öyle bir dil melodisi mevcuttur ki, onların sadece ve sadece okunuşu bile bir ahenk ve insicamı vücuda getirir. Zira o, bir beşer tarafından kaleme alınmamıştır.¹²³

Elmalılı, yüce kitabın bütün ayetleri arasında münasebet göstermez. O, ayetleri konunun durumuna göre bölümlere ayırıp onlar arasında münasebet kurmaktadır.¹²⁴ Onun, bu bağlamda dile getirdiği, “...ayetlerde kelimat, kelimatta huruf ve bütün bunlar arasındaki zahir veya hafi, lafzi veya manevi birçok vücuttan bir tenasüb-i tam ve bir nizam-i belîğ vardır” sözü de münasebete verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.¹²⁵

Elmalılı, Bakara suresinin ayetlerini yetmiş bir bölüm olarak ele alırken Fatiha suresini ise sadece bir bölüm olarak değerlendirmektedir. Elmalılı, tefsirinde en çok Fatiha ve Bakara suresinin tefsirleri üzerinde durmuştur.¹²⁶ Aşağıda onun ayetler arasındaki münasebetleri peş peşe gelen ayetler ile farklı ayet grupları arasındaki münasebetler şeklinde ele alıp örnekler vereceğiz.

¹²¹ Bakara, 2/245.

¹²² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 185.

¹²³ Ömer Rıza Doğrul, *Kur’an Nedir?*, DİB Yay., Ankara, 1967, s. 13; Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 115.

¹²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 143, 187, 197-198, 231, 242-243, 247, 255-257, 284-285, 292, 294, 297, 298, 299, 300, 302, 305-306, 308, 310.

¹²⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 64.

¹²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 36-138, 139, II, s. 272.

3.5.3.1. Peş Peşe Gelen Ayetler veya Ayet Grupları Arasındaki Münasebet

Ayetlerin birbiriyle olan münasebet ve irtibatı bazen hafif olduğu gibi bazen de zahir ve açık olabilir. Kimi durumlarda müfessir uzun bir süre ve dikkatli bir incelemeden sonra ancak münasebeti tespit edebilir. Zira bu konu Kur'an'ın en zor ilimlerinden biri kabul edilir. Münasebet ilmi mevzuunda müfessirlerin en çok yoğunlaştıkları husus ise ayetler arasındaki anlam ilişkisini tespit etmektir. Bu konularda ciddi incelemelerde bulunan Elmalılı'dan münasebete dair örnekler sunmak istiyoruz. Elmalılı, iman, küfür ve nifaktan bahseden Bakara suresinin başında şöyle bir münasebet dile getirmektedir:

İman ile küfür gibi iki zıt düşünceye sahip olan insanlar iki karşıt sınıfa ayrılmıştır. Ardından gelen ayetlerde ise tak'sim-i manevide kâfirlerin en zarar verici cinsi olan ve küfür ile iman arasında dolaşır gibi görünen münafıklar vasıflandırılmaktadır ki, öncekilere "kefere-i inad" bunlara da ilmen veya amelen "kefere-i reyb" diyebiliriz. Bunlar ayrı bir kıssa ile kâfirin kıssasına bağlanarak beyan edilir. Fakat mümin, hakkında dört ayet, kavilleri ve fiilleri bir olan kefere-i maluma hakkında ancak iki ayet inzal buyurulduğu halde, kavilleri fiillerine benzemeyen bu münafıklar hakkında on üç ayet inzal buyurulmuş ve bu suretle kâfirin sınıfının ayetleri, on beşe bâliğ olmuştur. Ve bütün bunlar, evvela Resulullahı, saniyen müminleri irşad içindir.¹²⁷ Elmalılı, Bakara'nın başında yer alan mümin ve kâfirlerle ilgili ayetlerde bu tahlilleri yaptıktan sonra münafıklarla ilgili ayet grubunun tefsirine geçer.

Söz konusu münafıklarla ilgili ayet grubunu tefsir ettikten sonra devamında da şöyle bir münasebet kurmaktadır: Buraya kadar cenab-ı Allah, evvelen ve bizzat Resulüne hitab ederek, kabiliyet-i hitab ve hidayet nokta-ı nazarından insanların sunufunu ve her birinin mahiyetlerini, halet-i ruhiyelerini, akıbetlerini beyan eden bir tasnifini ve bütün ulumun ruhunu ve ilmi hikmet-i Kur'an'ın hutut-i asliyesini müştemil gayet derin ve gayet şümüllü bir mab'has-i ma'rifeti ihtiva eden tenvirat-i şamile ile beraber küfrü, tabiat edinen inatçı kafirlerle, reyb-ü nifakı tabiat edinen münafıkların yola gelmeyeceklerini, korunamayacaklarını ve bunun niçin hidayet-i Kur'an'ın müttekilere mahsus bulunduğunu i'lan ve ifham ettikten sonra, teklifin amm olduğunu, mükellefinden hiçbir sınıfın azade kalamayacağını, inzar ve adem-i inzar

¹²⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 196-197.

onlar için müsavi olsa da, Peygamber'in vazifesi nokta-i nazarından müsavi olmadığını anlatarak ale'l-umum insanlara tevcihi hitab ederek bervech-i atilik emrini vermiştir.¹²⁸

Elmalılı, Bakara suresindeki 9, 12 ve 13. ayetlerinin sonlarındaki ifadeler arasında tertip açısından bir münasebetin olduğunu öne sürmektedir: “Yukarıda münafıkların önce وَمَا يَشْعُرُونَ “anlamazlar” nefyi hal (şimdiki zaman olumsuz fiil), ikinci olarak لَا يَشْعُرُونَ “anlamayacaklar” nefyi istikbal (gelecek zaman olumsuz fiil), kipleriyle duygu ve şuurları; burada da لَا يَعْلَمُونَ “bilemezler” diye ilimleri olumsuz kılınmıştır ki, bunda hem başlangıç ve hem gaye itibariyle yerme ve azarlama açısından derece derece bir yükselme vardır ki artması hastalık ile mütenasıptir.¹²⁹

Öte yandan Elmalılı, Bakara suresi 47-48 ayetlerin önceki ayetlerle olan münasebetini ise şöyle ifade etmektedir: Bir taraftan İsrailoğullarına Allah tarafından kendilerine bahşedilen nimetleri ve cihana üstünlüklerini hatırlatmakta diğer taraftan da İsrailoğullarının son peygamber gelmeden önce nail oldukları nimetlerden mahrum kalışlarının nedenlerini beyan etmektedir. Hatta Hz. Muhammed'i kabul ettikleri takdirde geçmişten daha şanlı bir geleceğe sahip olacaklarını ifade etmektedir. Aksi durumda ise şiddetli bir azaba maruz kalacaklarını ifade ederek 49. ayete geçmektedir.

“Şimdi bir taraftan Ben-i İsrail'i, yâd-i nimetle İslam'a davet eden bu hitab-ı takviye ve teyit etmek, diğer taraftan da mazide nail oldukları nimetleri ihtar ve onlardan esbab-i mahrumiyetlerini tezkir ederek Din-i İslam-ı kabulleri takdirinde, o maziden daha şanslı bir istikbale nail olabileceklerini ve aksi halde dehşetli bir inzara maruz bulduklarını ve bunların karşısında, menafi-i hasise arkasında dolaşmak gayet vahim olduğunu ifham eylemek için şöyle bir nida, bir hitab daha tevcih ediliyor ki, bu bir taraftan icmal fezlekesi, diğer taraftan bir tafsil mukaddimesidir”.¹³⁰

Bakara suresinin 72 ve 74. ayetler arasında Elmalılı, yine nimet üzerinden yani bu önemli olaydan sonra İsrailoğulları yine de ibret almayıp, kalplerinin taş gibi bir hale geldiğini hatırlatarak bu grupta olanları son bir hatırlatma saydığını şöyle beyan eder: Fakat pek ziyade istib'ad ve i'zam ettiklerinden dolayı bu iş, kendilerine pek pahalıya mal oldu ki, teemmül edebilenler için iş bu Bakara kıssasının dekaik-u acaibatı pek çok ibretlerle meşhurdur. Bunun için suret-i umumiyyede ihtar edildikten

¹²⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 230.

¹²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 213.

¹³⁰ Razi, *Mefatihul-Gayb*, III, s. 52; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 292.

sonra, yine Ben-i İsrail'e hitaben bu emrin en i'cazkar bir semeresi şu veçhiyle tezkir buyuruluyor.¹³¹

Elmalılı, Bakara suresinin 116-118 ayet grubu ile 119-121 ayetlerden oluşan pasaj arasında Hz. Peygamber (sav)'e teselli verme açısından bir münasebet kurmuştur. Bu bağlamda, “Bunca ayet-i beyyinatın tebliğinden sonra, sanki hiçbir şey söylenmemiş gibi Resulullah 'ın böyle en eski küfürler, inadlarla, mukabellerle karşılanması kederini müstelzim olacağı cihetle, kalb-i Muhammedi'yi yeniden teyid-ü tesliyet ve düşmanlarına İlkay'ı mehabet-i haşyet için buyurulduğunu.”¹³² dile getirmektedir. Bakara suresi Kur'an'ın en uzun suresi ve içerisinde muhtelif konuları içerdiğinden dolayı diğer surelere göre münasebet fazlasıyla bulunmaktadır.

3.5.3.2. Farklı Ayetler Arasındaki Münasebet

Kur'an'daki nazım ve tertibin ahengi, ayetler ve sureler arasındaki tenasüp ve insicamı, lafzi ve manevi yönünden bir bütün ifade etmektedir. Zira Kur'an böyle bir niteliğe sahip olmasaydı din, inkârcılar ve mülhitler tarafından tahrif ve değiştirilmeye maruz kalabilirdi. Kur'an'ın önceki başlıkta izah ettiğimiz gibi peş peşe gelen ayetleri arasında bir insicam, bir münasebet olduğu gibi farklı yerlerde geçen ayetler arasından da münasebetleri vardır.

Elmalılı, tefsirinde farklı ayetler arasındaki münasebeti de göstermeye gayret etmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi biz örnekleri öncelikle Bakara suresinin ayetlerini inceleyerek göstermeye çalışacağız. Bu çerçevede aşağıda Bakara ile Fatiha'da bulunan ayetlerin münasebeti şöyle ifade edilmektedir:

“Bu ayetin, Fatiha'daki “رَبِّ الْعَالَمِينَ” vasfının ispatına, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” sonra bu surenin başındaki, “هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ” fıkrasına ve en son üç kıssanın tümüyle yağmur temsilinin içerdiği hedefe ne kadar münasip olduğunu zikretmeye lüzum yoktur. Kur'an-ı Kerim'in tertibine göre bu ayet-i kerime Allah Teâlâ'nın ilk emrini içermektedir ki bu emir, İslam binasının temel esası sayılan kulluk ve Rabblık birliğinden başlıyor. Ve Ulûhiyetin rububiyete, rububiyetin halikiyete tevafukunu gösteriyor. يَا أَيُّهَا النَّاسُ Ey insanlar! Akli buluş ile insanlığın ilk kademi kemaline basmış olanlar, bakınız gerek إِيَّاكَ نَعْبُدُ misakını vermiş olsun, gerek olmasın, hepiniz mümin,

¹³¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 323.

¹³² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 395.

kâfir ve münafık hangi sınıfa dünyadaki akvamdan hangi kavme mensup olursanız olunuz”¹³³ sizi yaratan Allah’ı ibadet edeceksiniz demek istiyor. Elmalılı, Fatıha suresindeki “*sadece sana ibadet ederiz*” cümlesiyle Bakara suresinde ve Kur’an’da Allah’ın ilk emir ve hükmü sayılan “*Ey İnsanlar sizi yaratan Rabbinize ibadet edin*” lafzı arasında münasebet kurmuştur.

Elmalılı, Bakara suresinin 172 ile 183. ayetleri arasında münasebet kurmakta ve şöyle demektedir: “Şimdi bu gibi ahkâm-i şer’iye ve evamir-ü nevahi-i İlahiye’ye güzelce riayet edebilmek iyi bir terbiye-i nefsiyeye mütevakkıftır. Bu ise, insanda sabır ve nefsi-i emmareyi zabt ile evamir-i ilahiye’ye inkıyat melekesini husule getirecek müessir bir ibadete, bir riyazet-i ruhiye ve bedeniye ihtiyacı gösterir. İşte Cenab-ı Allah da “*وَكُلُوا وَاشْرَبُوا*” emirleriyle başlayan ahkâm-ı şer’iyesini hayattan mematta kadar icmalen beyan ederken, tam bu noktada müminlere yeni bir hayat-ı ruhiye nefhedecek olan siyami farz kılarak buyurduğunu.”¹³⁴ Gerçekten bu iki ayet arasında Elmalılı’nın çok anlamlı ve güzel bir münasebet kurduğu görülmektedir. Önceki ayette “*yişiniz, içiniz ve Allah’a kulluk ediniz*” ayetine burada “*Oruç size farz kılındı*” yani bir ay ramazanın içinde düzenli bir kurala uyarsın ve istediğin zaman verdiğim nimetleri yemekten kaçınırsın anlamına gelmektedir.

Elmalılı’nın, Bakara suresinin 62. ayetinin tefsirinde Hz. Muhammed’in hak peygamber olduğunu ispat etmek için aynı surenin baş tarafında geçen 4 ve 5. ayetleriyle münasebet kurduğu görülmektedir: “Bu surenin baş tarafında, *أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى*, “*bunlar işte Rablarından bir hidayet üzerindedir, bunlar işte o murada eren müflihin.*”¹³⁵ tefsirinin kimlere meksur olduğu malum idi ki, bunda ezcümle, *وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ* şartı vardı ve aynı zamanda, *وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ*, “*onlar ki hem sana indirilene iman ederler, hem senden evvel indirilene, ahirette yakinide bunlar edinirler.*”¹³⁶ buyurulmuş olduğu için ahirete iman ve ikani sahih bütün enbiya ile beraber Hazret-i Muhammed Aleyhi selama ve ona inzal olunana iman edenlere mahsus olduğu tebliğ kılınmıştır. Binaenaleyh burada, *مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ* *صَالِحًا* cümlesiyle beyan buyurulan iman-i hakikinin, bi’set-i Muhammediye’den sonra o suretle müfesser olduğunda şüphe yoktur.”¹³⁷

¹³³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 232.

¹³⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 503.

¹³⁵ Bakara, 2/5.

¹³⁶ Bakara, 2/4.

¹³⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 314.

Keza Elmalılı, Bakara suresinin 152 ve 153. ayeti arasında münasebet kurarken, bu iki ayetle alakalı Fatiha suresinde bulunan *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* ayetine yönelmekte ve “*beni zikredin*” cümlesine atıfta bulunmaktadır. Şöyle ki: Şu hâlde her mümin “*اذكرونى*” emri karşısında aczini hissederek evvela, “*إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ*” misakını yâd edecek ve buna şükretmek için Allah’tan istiane eyleyecektir. Elmalılı bunun, bütün ehli imana hitaben buyurulduğunu izah etmektedir.¹³⁸

Elmalılı, Bakara suresinin başında olan mukataa harfinden Allah Teâlâ’nın beşeriyete ilk emri sayılan *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا* “*ey insanlar Allah’ı ibadet edin*” ayetine kadar çok güzel bir şekilde münasebet kurar ve aynen şöyle der: “dikkat olunursa bu nazımda, öyle bir hüsnü inkişaf vardır ki evvela, hattan üç harf-i basitten, lafzen üç ismi müfrede inkişaf ediyor. Saniyen, bunların her birine mütenazır gibi üç cümle-i vecize inbisat eyliyor. Sonra bunları aynı veçhiyle üç ayet ve üç kıssa takip edecek ve daha sonra da *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا* “*ey insanlar! O sizi ve sizden evvelkileri yaratmış olan Rabbinize kulluk ve ibadet edin, ki korunur muttakilerden olasınız.*”¹³⁹ Hitab-ı ammıyla maksadı süver peyderpey inkişafında devam eyleyecektir. Bu beyanın tarz-ı inkişafı, tenasüb-i Kur’an’a bir misal vermek için ne kadar şayan-ı dikkattir”¹⁴⁰ diyerek aralarında irtibatı veciz bir tarzda izah etmiştir.

Muhammed Hamdi Yazır, Bakara suresinin 8. Ayetinde münafıklarla alakalı geçen *وَمِنَ النَّاسِ* ile ilgili yine 13. Ayette “*كَمَا أَمَنَ النَّاسُ*” diye hitab edildikleri arasında tekabül ve teşbih açısından münasebet kurmaktadır. O, söz konusu ayetler arasında şöyle bir irtibat kurmaktadır: “Yukarıda münafıklar, “*وَمِنَ النَّاسِ*” diye sayıldığı halde burada, “*كَمَا أَمَنَ النَّاسُ*” diye insanlara karşılık tutuluyor. Onlardan ayırt edilir ki, bunda, ne kadar güzel incelikler bulunmaktadır. Münafıklar, insanlar ile eşitliğe razı olmuyorlar ve kendilerini üstün ve aydın, akıllı bir ileri kesim sanıyorlar ve bu zan ile onlara karşı hile etmeye kalkışıyorlar. “*أَمِنُوا كَمَا أَمَنَ النَّاسُ*” karşılaştırma ve benzetmesi de onları beğenmedikleri insanların, onlardan daha kemal sahibi olduklarını ve bunlara bezmeleri kendileri için aşağılık değil, üstünlük sahibi olduğunu anlatıyor ki bu, onlara; “Siz henüz insan değilsiniz, insan olunuz” mealinde bir hatırlatmayı içermektedir.¹⁴¹

¹³⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 442.

¹³⁹ Bakara, 2/21.

¹⁴⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 160.

¹⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 210.

Elmalılı, Bakara suresinin 21. ayetinde geçen genel hitap ile yine aynı surede bulunan 40. ayet arasında çok belîğ bir irtibat kurmaktadır. “Allah Teâlâ bu akla uygun ve normal incelemeleri bize bırakarak kendi kelimasında bunların temeli olan takdirin, Allah Teâlâ’nın hükümlerinin yeknesak üzere cereyanını ve bundan özellikle insanlara özelleştirilen ilahi rahmet ve nimetleri hatırlatmış ve kendimizi, kendi seviyemizi, niyabet yetkimizi, kardeşliğimizi, yaratánımızı tanıyarak; geleceğe, ahirete ona göre ayarlanmamızı ve beşeriyet arasında olan bütün düşmanlıkların kalkmasının, ilk fitrata dikkat etmek şartıyla mümkün olduğunu da kıssada genel olarak açıklamış ve peygamberine hatırlatmış ve sonucunun manen “ياايهاالناس” hitabına rebteylemiştir. Bu hitaptan sonra da, özellikle bu kıssayı kitaplarında okuyup bilen İsrailoğullarına yani asr-ı saadetteki, Resulullah dönemindeki Yahudilere özel hitabını aşağıda geleceği şekilde yöneltmiştir ki, “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” genel hitabıyla Hz. Âdem kıssasının ardından bu hitap türü ne kadar belîğdir.”¹⁴²

Yine Bakara suresinin 103. ayetinin tefsirini bitirdikten sonra 104. Ayete geçmek için Allah Teâlâ’nın ilk fermanı sayılan “*ey insanlar!*” hitabına ve ikincisi sayılan “*ey İsrailoğulları*” diye başlayan ayette değinmiştir. Bunların her birini zikrettikten sonra, “yukarıda görüldüğü gibi, Allah Teâlâ önce “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” nidasıyla bütün insanları, fitri bir misak olan ibadete davet etmişti. İkinci olarak da “يابنى اسراييل” nidalarıyla Yahudilik ve Hristiyanlık gibi iki milletin menşe-i olan İsrailoğullarını; büyük ve esrarengiz olan bir tarihin bütün ibretlerini özetleyerek, nimetleri ve felaketleri hatırlatmak şekliyle iman ve takvaya davet ve bu arada İslam dininin, Kütüb-ü salifeyi destekleyip onaylayan itikat, ahlak ve muamelat kaidelerini teker teker ele alarak açık ayet ile anlattı. Bütün bunlara iman etmiş olan müminler önce en esaslı sosyal ve dini terbiye kuralını talim eden bir çağırıyla hitap yöneltecek ve bu arada kâfir olan kitap ehlinin bazı davranış ve hareketlerine işaret edecektir.”¹⁴³ diyerek bunun bir misak olduğunu beyan etmektedir. Ardından da Fatiha suresindeki “*sadece sana ibadet ederiz ve sadece senden yardım isteriz*” ayetinin de bir misak olduğunu ifade etmiştir. Bu sanatın en güzel misallerinden biri de Fatiha suresindeki “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” yani “Allah’ım!) *Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz*” ayetidir. Elmalılı, bu ayet hakkında çok detaylı bir şekilde açıklama

¹⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 284.

¹⁴³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 373.

yapmıştır. O, bu münacatla şirk ve küfrün düşüncesini yıkan Rahmani bir delil olduğunu beyan edip bunu bir Ahd-ü Misak saymıştır.¹⁴⁴

Elmalılı, Bakara suresindeki 171 ile 172. ayet arasında münasebet kurarken yani Kâfirlerden bahsederek müminlere hitap ettiği ayete geçerken yine aynı surede olan 104. ayete değinir ve Müslümanları “Raina” dememelerini emreder. Müminlere o anlayamayacak kapasiteye sahip olan kâfirler gibi olmamalarını ifade ettiğini belirterek bir münasebet kurmuştur.¹⁴⁵

Yine Elmalılı, yüce Kur’an’ın ilk suresi sayılan Fatiha suresinde geçen “yalnız sana ibadet ederiz” ayetiyle Bakara suresinin son ayetinde¹⁴⁶ dua ve niyaz olduğundan dolayı ikisi arasında münasebet kurduğu görülmektedir. Bunu, Fatiha suresinde Allah Teâlâ insanlara söz hakkı bahşetmiştir ve bu surenin sonunda da insanlara söz hakkı verdiği şeklinde izah etmiştir.¹⁴⁷

Yukarıda zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü gibi Elmalılı, peş peşe gelmeyen ayetler arasında da münasebetler kurmaktadır. Bu aynı zamanda Kur’an’ın tek bir konu etrafında şekillendiğinin, içinde anlam açısından bir insicamı bulunduğunun, ayetlerinin anlam yönüyle bir birlerini desteklediklerinin bir göstergesidir.

3.5.3.3. Ayet İçi Münasebet

Ayet içi münasebet için en dikkat çekici ayet örneklerinden biri Bakara suresinin 189. ayet-i kerimesidir. Farklı konuları barındırdığı ifade edilen ayetin mealî şöyledir:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ فَلَنْ هِيَ مَوَاقِبُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَالْيَسْرِ الْبُرِّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبُرِّ مَنِ اتَّقَى
وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Sana, hilâlleri soruyorlar. De ki: “Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi (Allah’a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁴⁸

¹⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 117.

¹⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 476.

¹⁴⁶ “... (şöyle diyerek dua ediniz): “Ey Rabbimiz! Unutur ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme! Bizi affet, bizi bağışla, bize acı! Sen bizim Mevla’mızın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et”. Bakara, 2/286.

¹⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, s. 267.

¹⁴⁸ Bakara, 2/189.

Bu ayetin nüzulüne dair bazı sebepler zikredilmektedir. Bir rivayete göre, Ensar'dan Muaz b. Cebel ile Salebe b. Ganm: Ya Resulullah, bu ne haldir? Hilal, iplik gibi incecik beliriyor, sonra artıyor, tamamlanıyor, sonra da eksile eksile iptida ki haline rücu diye sormuşlardır ki bunun üzerine ayeti kerime indirilmiştir.¹⁴⁹ Ayetin inişine ikinci bir sebep olarak ise cahiliyedeki bir uygulama nakledilmektedir: Rivayete göre, Cahiliye zamanında bir erkek, bir şeyi yapmaya niyet eder de o iş zor gelirse evine döndüğünde kapısından girmez ve tam bir sene evinin arkasından girermiş. Yine, Ensar kabilesinden bir kısmı umreyi yerine getirdikleri zaman gök ile aralarında bir hail sokmaktan korkar ve böyle yaptıkları için zahmete girerlermiş. Dolayısıyla ihrama girdiklerinde şayet acil bir ihtiyaçları var ise evlerine, bağa çadıra kapılarından girmezlermiş. Bir evde yaşayanlar evin sırtından bir delik açar, oradan girer çıkar veya arkadan bir merdiven atıp girerlermiş. Çadır halkı olanlar ise çadırlarının arkalarından dolanırlarmış ki, bu cahiliye âdetini “birr/iyilik” sayarlarmış.¹⁵⁰ Ayet de bu durumun bir iyilik anlamına gelmediğini ifade etmek için nazil olmuştur.

Elmalılı, bu ayetin farklı konuları arasında şöyle bir münasebet kurmuştur: “Bu cümlenin bir gerçek manası bir de kinayeli manası vardır... Gerçek itibarıyla, cahiliye ehlinin ihramda yaptıkları bu eksiklik bir ibadet olmadığı yanında manayı kinayesi itibarıyla de, Resulullah'a gök bilimi sorusu sormak, hikmet ve Allah Teâlâ'nın hükümlerini insanlara beyan etmek amacıyla gönderilmiş olan beyan-ü tebliğ ba's buyurulmuş olan Peygamber'i, (haşa) bir bilimci ve Kur'an'ın bir astronomi kitabı yerine koymak ve normal bilgilerin hedefleriyle münecim ve Kur'an'ı, bir nücum kitabı yerine koymak ve ulum-i adiyeye maksadıyla peygamberlik ilminin istediği şeyleri birbirinden ayıramamak, birr-ü hayır böyle aksilikle değildir. Bunu bilin ve *evlere kapılarından girin*. İşlere doğru yoluyla, uygun bir tarzda kapıdan girin ve aksilik etmeyin. Soru sorarken de durumunuzu bilin, gereksiz ve faydasız şeylerle uğraşmayın. Bu cevap ve bu emir, cevamiü'l-kelim bir darb-ı mesel şeklinde kulağınıza küpe olsun da Peygamber'e ayın değişmesinin astronomik nedenlerini sormaktan vazgeçin demektedir. Burada Elmalılı, peygamberden sual edilmesi

¹⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir Kurtubî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, C. II, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1988/1408, s. 227-228; Alusi, *Ruhü'l-Meani*, I, s. 71; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 23.

¹⁵⁰ Kurtubi, *el-Cami'u'l Li Ahkamu'l-Kur'an*, II, s. 230-231; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir (ö. 774/1373), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, C. I, Y.y., Beyrut, t.y., s. 225; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, C. VI, Daru İhya Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, t.y., s. 32; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 23.

gereken meseleler bırakılıp malayani meselelerin sorulmasına dikkat çekilerek, “nasıl ki iyi bir hareket kabul ederek kapılarını bırakıp evlere arkalarından girmeniz yanlış bir şey ise, Hz. Peygamber’e ayın hareketleriyle ilgili soru sormanız da eve kapıyı bırakıp bacadan girmeniz gibi bir şeydir.”¹⁵¹ Onlar hilallerle ilgili soru sorduklarında kendilerine kısa cevap verilmiş ve asıl mesele olan birr ve takva konusuna geçilmiştir.¹⁵²

Ayet içi münasebetlerden sayılan, ayetin başıyla sonu arasındaki münasebetle alakalı Elmalılı, 181. ayeti gösterir. Söz konusu ayette Cenab-ı Allah şöyle buyurmaktadır: “*her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işiten, hakkıyla bilendir*”.¹⁵³ Zikredilen ayet-i kerime ile alakalı Elmalılı, şöyle bir tefsirde bulunmaktadır: “Vasiyeti değiştirenle ilgili bu şekilde Allah’ın çok bir belîğ inzarı vardır. Şu hâlde şahit bulunmadığı halde de vasi olan şahıs, musiden duyduğu meşru olan vasiyeti her hangi bir hüküm olmaksızın bizzat icra etmesi caizdir. Seçilmiş vasinin özel vilayeti hâkimin genel vilayetinden daha kuvvetlidir.”¹⁵⁴ Yukarıdaki ayete gördüğümüz gibi yani kim işittikten sonra değiştirirse onun günahı değiştirenler üzerine olduğunu beyan eder ve sonunda Allah kendisinin işitir ve duyar olduğunu zikreder ki, insan habersiz olmasın ve Allah’a hesap vereceğini hatırlasın.

Münasebetü’l-Kur’an’ın en güzel örneklerinden biri olan onun tefsirinde bu konunun en geniş ele alındığı yerler ise araştırma konumuz olan Bakara suresidir. Zikredilen örneklerde de görüldüğü gibi Elmalılı, sureler arasında, sure içinde, sure ile ismi ve konuları arasında, ayetler ve ayet grupları arasında anlam ilişkileri kurmaya çalışmıştır. Görünen o ki Elmalılı bu konuda da oldukça başarılı olmuştur.

¹⁵¹ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, s. 341; Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, V, s. 125; Nesefi, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiki't-Te'vil*, I, s. 275; Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhit*, II, s. 63; Bika'i, *Nazmu'd-Dürer*, III, s. 101; Hatib Şirbini, *es-Siracu'l-Münir Fi İaneti ala Ma'rifeti Kelami Rabbine'l-Hakimi'l-Habir*, C. I, s. 126; Muhammed b. Muhammed el-İmadi Ebu's-Suud, *İrşadu Akli's-Selim ila Mezaye'l-Kur'ani'l-Kerim*, C. I, Daru İhya't-Türasi'l-Arabi Yay., Beyrut-Lübnan, t.y., s. 203; Alusi, *Ruhu'l-Meani*, I, s. 74; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 25; Seyyid Kutup, *Fi Zilali'l-Kur'an*, çev. Komisyon, I, Beyrut, 1391/1971, s. 382-383.

¹⁵² Yılmaz, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, s. 104.

¹⁵³ Bakara, 2/181.

¹⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 501.

SONUÇ

Yüce Kur'an, her şeyi belli bir ölçü içinde var eden âlemlerin Rabbi olan Allah'ın kelmamıdır. Bu sebeple Kur'an'ın ayet ve sureleri arasında da, onun üslubuna yabancı olan bir kişinin ilk bakışta fark edemeyeceği bir ahenk vardır. Bir tefsir ilmi olarak münasebetü'l-Kur'an da, ayet ve sureler arasındaki söz konusu bu ahengi, anlam ilişkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ayetler ve sureler arasındaki münasebeti açıklamak, okuyucuya ayet ve sureler arasındaki insicam ve ahengin edebi zevkini tattırmak amacıyla münasebetü'l-Kur'an ilmi hicrî dördüncü asırda ilk kez Ebu Bekir en-Neysaburî tarafından gündeme getirilmiştir. Neysaburî'nin koyduğu bu ilim, daha sonra birçok müfessir ve âlimin eserlerinde de yer bulmuştur. Münasebetü'l-Kur'an ilmi başlangıçta zorlama bir yorum olduğu iddiasıyla eleştirilere konu olduğu gibi, tam aksine kitabın doğru anlaşılması için bu ilmin bilinmesini şart koşanlar olmuştur. Kur'an'a yönelik eleştirilerin yükseldiği dönemlerde, özellikle onun mucizeliğini ortaya koymak üzere bu ilme ilginin arttığını da söyleyebiliriz. İşte böylesi bir dönemde yaşayan Elmalılı Hamdi Yazır da kaleme aldığı tefsirinde münasebetü'l-Kur'an ilmine oldukça önem vermiş; yeri geldikçe de ayet pasajları ve sureler arasındaki anlam ilişkilerini ifade etmeye çalışmıştır.

Araştırmamıza konu edindiğimiz Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde münasebetü'l-Kur'an'ın örneklerini Bakara suresi örneğinde inceledik. Hemen ifade edelim ki Elmalılı bu tefsiri, kendi planı sonucu değil de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaptığı teklif üzerine kaleme almıştır. Yapılan anlaşmanın ilk şartlarından biri de tefsirde ayetler arasındaki anlam ilişkisinin ele alınmasıdır ki, Elmalılı'nın da bu şarta bağlı kaldığı görülmektedir. Elmalılı'nın çok yönlü kişiliği, birçok ilme vakıf oluşu, temel İslam bilimleri yanında, sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih ve coğrafya gibi alanlarda da bilgi sahibi olması tefsirini özgün bir eser haline getirmiştir.

Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dini* isimli eserinde ayetler ve sureler arasındaki münasebeti diğer âlimlere göre daha sistemli bir şekilde ele alıp incelemiştir. O, tefsirinde gözeteceği ilk husus olarak ayetler arası irtibat ve insicamı göstermeyi ifade etmektedir. Bunun yanında sureler arası münasebet ve insicama da azami derecede yer verdiği görülmektedir. Elmalılı, sure içinde tek tek ayetler arasında bir münasebet

kurılmaktan ziyade, ayetleri konularına göre gruplar haline getirmiş ve bu ayet grupları arasında münasebet kurmuştur.

Fatiha suresinin tefsirinde münasebete dair bir başlık açan Elmalılı, münasebetü'l-Kur'an hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu başlık, bir yandan onun bu ilme verdiği önemi bir yandan da ayet ve sureler arasındaki münasebetin tefsir ilmindeki yerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Elmalılı, Bakara suresini yetmiş bir pasaja ayırarak tefsir etmiştir. Bu ayet gruplarını tefsir ederken de aralarındaki münasebetlere değinmektedir. Ayetler arasındaki münasebetleri incelerken hem peş peşe gelen ayet ve ayet gruplarını hem de farklı ayetler arasındaki münasebetleri ele almıştır. Bunun yanında yeri geldikçe ayet içindeki münasebetlere değinmiştir.

Elmalılı, ayetler arasındaki irtibatı açık bir şekilde zikretmekten ziyade önceki kısmın özetini yaparak adeta okuyucuyu gelecek bölüme hazırlamaktadır. Zaman zaman okuyucu konunun değiştiğinin bile farkına varmaz, varsa da bunu garipsemez. O, Fatiha ile Bakara suresini detaylı bir şekilde tefsir ederken, bu sureler arasındaki anlam ilişkilerini ve münasebetleri de zikretmiştir. Aslında diğer sureleri de bu iki sure gibi detaylı bir şekilde tefsir etmeyi amaçlayan Elmalılı, görünen o ki hasta olduğundan ve tefsiri bitirememesi endişesinden dolayı diğer sureler arasındaki münasebeti daha kısa tutmuştur.

Bir dirayet tefsiri kaleme alan Elmalılı, Mushaf tertibindeki sıralama esas alındığında onlar arasında da bir anlam ilişkisi, münasebet olduğunu ifade etmiş ve bunun örneklerini göstermiştir. Büyük ölçüde bütün sureler arasındaki münasebeti incelemeye çalışmıştır. Ancak Meryem, Taha ve Enbiya surelerinin tefsirine çok fazla girilmediğini ve dolayısıyla da bu sureler arasındaki münasebete değinilmediğini görüyoruz. Yine Müminun, Secde, Casiye, Mutaffifin ve Müddessir surelerinin de kendilerinden sonra gelen sureyle münasebetleri beyan edilmemiştir. Hemen ifade edelim ki ayet ve surelerin tertibini tevkifi kabul ettiği için aralarında bir anlam ilişkisi, bir münasebet olduğunu ifade etmiştir.

Öte yandan Elmalılı, surenin başıyla sonu, sure ile ismi ve sure içerisinde ele alınan konular arasında da farklı yönlerden münasebetler kurmuştur. Kur'an, bütün ayet ve surelerinde aynı gayeyi gerçekleştirmek istediği için, denilebilir ki peş peşe

olsun veya olmasın bütün sureler ve ayet grupları arasında bir şekilde bir anlam ilişkisi kurulabilir. Görebildiğimiz kadarıyla Elmalılı da bunu gerçekleştirmiştir.

Elmalılı'nın sureler arasındaki münasebetlere dair Râzî, Ebu Hayyan, Zemahşerî, Cessâs, Ebussuud, Alusî ve Suyutî gibi birçok âlimden iktibaslar yapmıştır. O, kendisini de içtihat ehli olarak gördüğü için yeri geldikçe kendi görüş ve düşüncelerini de ifade etmiştir. Ortaya koyduğu orijinal düşünce ve görüşler ise, eserin münasebet ilmi açısından önemini bir kat daha artırmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Elmalılı, münasebetü'l-Kur'an ilminin Kur'an'ın anlaşılmasında büyük faydasının olduğuna inandığı için tefsirinde buna geniş bir şekilde yer vermiştir. O, münasebet ilmini tefsir ilminin ruhu olarak nitelemekte ve bu yüzden de ayetler ve sureler arasındaki anlam ilişkilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Keza Kur'an'ın düzensiz ve kopuk bir yapısı oluşunu ileri sürenlere de münasebet ilminin verileri ışığında cevap vermiş olmaktadır.

KAYNAKÇA

Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan İlmî Araştırmalar*, S. 6, İstanbul, 1999, ss. 249-303.

Ahmad b. Hanbel, Ebu Abdillah eş-Şeybani (ö. 241/855), *el-Müsned*, Yayımcı yok, İstanbul, 1992.

Ahmet b. Faris, *Mukaisu'l-Lugat*, Daru'l Ciyel, Beyrut, tarih yok.

Ahmet, Mustafa el-Babi el-Hilli, *Tefsirü'l-Meraği*, Şirket-ü Mektebe, Mısır, 1962.

Akarsu, S. Güney vd., “Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi”, Milliyet Yay., Yayıncı yeri yok, 1967.

Albayrak, Halis, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 155-173.

Alusi, Şihabuddin Mahmut, *Ruhu'l-Meani fi Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Sebil-Mesani*, İhya Turasi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, tarih yok.

Amid, Hasan, *Amid Sözlüğü*, Rah Rüşd Yayınları, Yayıncı yeri yok, 1389.

Atalay, Orhan, “Kur'an'ın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı”, *Kur'an Mealleri Sempozyumu-Eleştiriler ve Öneriler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (24-26 Nisan 2003, İzmir), Ankara, 2007, ss. 34-40.

Aydın, İbrahim Ethem, “Cumhuriyet Döneminde Dini Düşüncenin Modernleşme Süreci”, Celal Bayır Üniversitesi, Yüksek lisans Tezi, 2002.

Aydın, Mehmet S., “Fazlurrahman ve İslam Modernizmi”, *İslami Araştırmalar*, C. IV, S. 4, 1990, ss. 273-284.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, editör: Muhammed Abay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Bazmul, Muhammed b. Ömer, “İlmü'l-Münasebati fi's-Suver ve'l-Ayat”, *Daru'l-Ciyel Dergisi*, C. XII, S. 23, 2010, ss. 39-45.

Beydavi, Nasrettin Ebu Sait Abdullah b. Ömer, *Tefsirü'l Beydavi*, Dar İhya al-Turas Al-Arabi, Beyrut-Lübnan, tarih yok.

Bika'i, Burhaneddin Ebu'l Hasan İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayi ve's-Süver*, Daru'l Kitabi'l-İslami, Kahire, tarih yok.

Bika'i, Burhaneddin Ebu'l Hasan İbrahim b. Ömer, *Masa'idu'n-Nazar*, Mektebetü'l Maarif Yayınları, Riyad, 1987/1408.

Bilgin, Mustafa, “Hak Dini Kur’an Dili”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 153-163.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, C. I-II, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1974.

Birişik, Abdülhamit, “Ebü’l-Ala Mevdudi’nin Kur’an Yorumunu Şekillendiren Temel Dinamikler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 2, Bursa, 2011, ss. 1-20.

Birişik, Abdülhamit, “Kur’an’da İç Bütünlük: İslahi’nin Tefsir Yöntemi”, *Kur’an İlmî Araştırmaları*, S. II, İstanbul 2001, ss. 59-90.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *Sahîhu’l-Buhârî*, Daru İhya Turasi’l-Arabi, Beyrut-Lübnan, tarih yok.

Bulut, Mehmet, “İlk Cumhuriyet Meclisinde Dini Yayıncılık Hakkında Tarihi Karar”, *Diyanet Üç Aylık İlmî Dergi*, C. XXVIII, S. 1, Ankara, 1992, ss. 141-152.

Cerrahoğlu, İsmail, “Fahredden Razi ve Tefsiri”, *Atatürk Üniversitesi İslam Bilimler Fakültesi Dergisi*, sevinç Matbaası, S. 2. Ankara, 1977, ss. 7-57.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Atatürk Üniversitesi İslam Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Cündioğlu, Düccane, “Matbu Türkçe Kur’an Çevirileri ve Kur’an Çevirilerinde Yöntem Sorunu”, 2. *Kur’an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, (4-6 Kasım-1995 Ankara), Ankara, 1996.

Çalışkan, İbrahim, “Muhammed Hamdi Yazır’ın Hukukçuluğu”, *Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 187-196.

Çantay, Hasan Basri, “Baltacıoğlu ve Kur’an”, C. XI, S. 257, İstanbul, 1957, ss. 92-115.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakıf Yayınları, İstanbul, 2018.

Doğrul, Ömer Rıza, *Kur’an Nedir?*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1967.

Dönmez, İbrahim Kâfi, “Hamdi Yazır’ın Fıkıh Usulü Anlayışı”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Ankara, 1993, ss. 179-186.

Draz, Muhammed Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur’an*, çeviren: Suat Yıldırım, Işık Yay, Ankara, 1985.

Ebi Ubeyde, Mamer b. Musanna el-Teymi, *Mecazu’l-Kur’an*, Mektebetü’l-Hanci Yayınları, Mısır, tarih yok.

Ebu Hayyan, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru’l-Muhit*, Fikir evi Yayınları, Beyrut-Lübnan, 1431-1432/2010.

- Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed el-İmadi, *İrşadu Akli's-Selim ila Mezaye'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru İhya't-Türasi'l-Arabi Yayınları, Beyrut-Lübnan, tarih yok.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda Yay, İstanbul, tarih yok.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler I-II*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Emin el-Huli, *Arap İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çeviren: Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2006.
- Eraslan, Sadık, “Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara, 1989.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Eren, Şadi, *Elmalılı Hamdi Yazır'dan Tefsir Nükteleleri*, Zafer Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser neşriyat, İstanbul, 1997.
- Ersöz, İsmet, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, *Elmalılı Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 169-177.
- Fazlıoğlu, Şükran, “Talim ile İrşad Arasında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Müfredatı”, *Divan-İ İlmi Araştırmalar*, C. XVIII, S. 1, İstanbul, 2005, ss. 115-177.
- Ferahi, Abdülhamit, *Delailü'n-Nizam*, Hamidiye Matbaası, Yayım yeri yok, 1388.
- Ferahi, Abdülhamit, *Nizamü'l-Kur'an ve Tevili'l-Furkan bil-Furkan*, el-Dairetü'l-Hamidiye, Yayım yeri yok, 2008.
- Gedik, Şerif, “Keşşaf Tefsirine Göre Ayet ve Sureler Arasındaki Münasebet ve Ahenk”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek lisans tezi, Erzurum, 2012.
- Güney, Ahmet Faruk, “Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri”, *Divan İlmi Araştırmalar*, C. XVIII, S. 1, İstanbul 2005, ss. 185-200.
- Güngör, Mevlut, “Tefsirde Konulu Tefsir Metodu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 7, Ankara, 1988, ss. 49-55.
- Gürkan, Menderes, “Elmalılı Hamdi Yazır İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Konya, 2005, ss. 211-232.
- Hançerli Oğlu, Orhan, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Hayri Bolay, Süleyman, “Bir Filozof Müfessir Hamdi Yazır”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 125-139.

Hicazi, Muhammed Mahmut, *el-Vahdetü'l-Mevduiyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, 1970.

İtr, Nurettin, “Münasebet İlmî ve Kur'an Tefsirindeki Önemi” çeviren: Eyüp Yaka, *İslami İlimler Dergisi*, S. 2, 2006, ss. 219-245.

İbn Aşur, Muhammed et-Tahir, *Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir*, ed-Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddin Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 751/1350), *et-Tibyan fi Aksami'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Mutebenni, Kahire, tarih yok.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, Yayımcı yok, Beyrut, tarih yok.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Maarif evi, Kahire, 1119.

İbrahim, Mustafa, vd., *el-Mucemu'l-Vasit*, Mektebetü Şuruku'd-Düveliyye, Mısır, 2004/1425.

Janet, Paul ve Seailles, Gabriel, *Metelib ve Mezahib*, çeviren: Elmalılı M. Hamdi Yazır, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1978.

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler ve Kişiler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1987.

Kara, İsmail, “Bir Cumhuriyet Birçok Müslüman”, *kitap haber*, S. 4, İstanbul, 1998.

Kara, İsmail, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Halifelik”, *Elmalılı Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 253-258.

Kara, Necati, “Bika'i ve Tefsirindeki Metodu”, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, Erzurum, 1981.

Karaman, Fikret, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009.

Karlı, İbrahim Hilmi, “Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Diyanet İlmî Dergisi*, C: XI, S. 3, 2010, ss. 79-94.

Koç, Mehmet Akif, *Bir Kadın Müfessir Aişe Abdurrahman ve Kur'an Tefsirindeki Yeri*, Şule Yay, İstanbul, 1998.

Koçak, Süleyman, “Tenasübi'l-Kur'an İlmî Açısından Kıyamet Suresinin İncelenmesi”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIII, S. 2, 2009, ss. 331-369.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir (ö. 671/1272), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1988/1408.

Kutup, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an*, çeviren: komisyon, Yayımcı yok, Beyrut, 1391/1971.

- Maluf, Lüey, *el-Müncid fi'l-Lügat*, Katolikiyye Matbaası, Beyrut, tarih yok.
- Mannau'l-Kattan, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Mektebetü'l Vehbe, Kahire, tarih yok.
- Mardin, Ebül'Ula, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.
- Muhammed b. Abdulvahab, *Teysiru'l-Aziz'i-l-Hamid fi Şerhi Kitabu't-Tevhid*, tahkik: Osama b. Ataya b. Osman el-Ateybi, Daru's-Semii, Riyad, 2007/1428.
- Muin, Muhammed, *Muin Sözlüğü*, Adina Yayınları, Tahran, 1381.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî (ö. 261/874), *Sahih-u Müslim*, Yayımcı yok, İstanbul, 1998.
- Müslim, Mustafa, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem*, çeviren: Salih Özer, Fecr Yayınları, Ankara 1998.
- Müslim, Mustafa, *Mebahis fi Tefsiri'l-Mevdui*, Kalem Evi Yayınları, Dimeşk, 2000.
- Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmet, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiki't-Tahvil*, Daru İhya Kütübü'l-Arabiyye, Yayım yeri yok, tarih yok.
- Nisai, Ebu Abdurrahman Ahmet b. Şuayb b. Ali, *Tefsirü'n-Nisai*, tahkik: Sabri b. Abdul Halik vd., Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, Yayım yeri yok, tarih yok.
- Onat, Hasan, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 140-151.
- Ören, Enver, *Dini Terimler Sözlüğü*, Türkiye Gazetesi Yayınları, Yayım yeri yok, tarih yok.
- Özgel, İshak, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. X, S. 19-20, 2012, ss. 327-340.
- Öztürk, Nazif, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 335-338.
- Öztürk, Nazif, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 197-208.
- Öztürk, Nazif, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkamu'l Evkaf)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Paksüt, Fatma, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, ss. 2-24.
- Razi, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. El-Hüseyn el-Hasan b. Ali et-Teymi (ö. 606/1209), *el-Tefsirü'l-Kebir (Mefatihü'l-Gayb)*, Yayımcı yok, Beyrut, tarih yok.

Razi, Zeynüddin Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdülkadir, *Muhtaru's-Sıhah*, Ammar evi Yayınları, Amman-Ürdün, 1996.

Sa'idi, Abdülmüteal, *en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l-Kur'an*, Yayımcı yok, Mısır, 1439.

Sabuni, Muhammed Ali, *Safvatü't-Tefasir "Tefsirlerin Özü"*, çeviren: Sadreddin Gümüş ve Nedim Yılmaz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1990.

Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsir*, çeviren: M. Beşir Eryarsoy, hazırlayan: Selim Tekin, Şamil Yayınları, İstanbul, 1990.

Sarı, Mevlut, *el-Mevarid*, Bahar Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Sevri, Ebi Abdillah Süfyan b. Sait b. Mesruk, *Tefsirü Süfyan Sevri*, Darul Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1983/1403.

Subaşı, Hüsrev, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatındaki Yeri", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 318-330.

Suphi Salih, *Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, çeviren: M. Said Şimşek, Hibaş Yayınları, Konya, tarih yok.

Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed (ö. 911/1505), *Mu'teraku'l-Akran Fi İ'cazü'l-Kur'an*, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1988/1408.

Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed, *el- İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, çeviren: Sakıp Yıldız vd., Hikmet Yayınları, İstanbul, 1987.

Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed, *Tenasüku'd-Dürer Fi Tenasübi's-Süver*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

Şatibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvafakat Fi Usuli's-Şeria*, Mektebetü't-ticariyyeti'l-kübrâ, Mısır, tarih yok.

Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir*, Daru İbn kesir ve Daru'l-Kelimi't-Tayyip Yayınları, Beyrut, 1414.

Şirbini, Muhammed b. Ahmed el-Hatib, *es-Siracu'l-Münir Fi İaneti ala Ma'rifeti Kelami Rabbine'l-Hakimi'l-Habir*, Bulak Matbaası, Kahire, 1285.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. XIV, Devre II, Yıl: 2, 1341, s. 29.

Tahanevi, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşafu Istılahatu'l-Fünun*, Lübnan Mektebesi Yayınları, Yayım yeri yok, 1996.

Tirmizî, Muhammed b. İsa (ö. 279-892), *Sünenü't-Tirmizî, Tercümesi*, çeviren: Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yayınları, İstanbul, tarih yok.

Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

Vakkasoğlu, Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Âlimler*, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987.

Yalçın, Yıldırım, "Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili İsimli Tefsirinde Sureler Arası Tenasüp ve İncicam", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 57-62.

Yazıcı, Nesimi, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (4-6 Eylül 1991), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 25-32.

Yıldız, Sakıp, "Ayet ve Sureler Arasındaki Münasebet", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, İstanbul, 1986, ss. 57-76.

Yıldız, Sakıp, "Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet", *Diyanet Dergisi*, S. 21, 1985, ss. 57-76.

Yılmaz, M. Faik, *Ayetler ve Sureler Arasındaki Münasebet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Yılmaz, M. Faik, "Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 569-571.

Zaviyeti, *Tefsir-i Dahhak*, tahkik: Muhammed Şukri Ahmet el-Zaviyeti, Selam Evi Yayınları, Kahire-Mısır, 1999-1419.

Zebidi, Seyyit Muhammed Murtaza, *Tacu'l-Arus Min Cevahiru'l-Kamus*, İhya Turasi'l-Arabi, Yayım yeri yok, 1987/1407.

Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 2000.

Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavi'l-fi Vücuhi't-Tevil*, Daru'l-Marife Yayınları, Yayım yeri yok, tarih yok.

Zerkani, Muhammed Abdul Azim, *Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Daru'l İhya el-Kütübi'l Arabiya, Yayım yeri yok, tarih yok.

Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Turas Evi Yayınları, Kahire, 1984/1404.

Zuhayli, Vehbe, *Tefsirü'l-Münir*, çeviren: Hamdi Arslan vd., Risale Yayınları, İstanbul, 2005.